

This document is an historical remnant. It belongs to the collection Skeptron Web Archive (included in Donald Broady's archive) that mirrors parts of the public Skeptron web site as it appeared on 31 December 2019, containing material from the research group Sociology of Education and Culture (SEC) and the research programme Digital Literature (DL). The contents and file names are unchanged while character and layout encoding of older pages has been updated for technical reasons. Most links are dead. A number of documents of negligible historical interest as well as the collaborators' personal pages are omitted.

The site's internet address was since Summer 1993 www.nada.kth.se/~broady/ and since 2006 www.skeptron.uu.se/broady/sec/.

Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi

Sociology of Education and Culture Research Reports

Nr 50

Ekonomiska förutsättningar för pedagogisk förändring

Kostnaderna i samband med växelundervisningens
införande i Sverige under 1820-talet

Esbjörn Larsson

UPPSALA
UNIVERSITET

SEC, Uppsala universitet
<http://www.skeptron.uu.se/broady/sec/>

November 2011

Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, Uppsala universitet
(Sociology of Education and Culture)

URL www.skeptron.uu.se/broady/sec/
Tel. vx +46 (0)18 4710000
Postadr. Marta Edling, SEC, Modernhistoriska studier, Historiska institutionen,
Uppsala universitet, Box 628, 751 26 Uppsala
Redaktörer för serien Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi /SEC Research Reports:
Donald Broady, Mikael Börjesson & Marta Edling

Rapporten har tillkommit inom forskningsprojektet Folkskolans finansiering: de ekonomiska förutsättningarna för den allmänna folkundervisningens framväxt, 1842–1936, finansierat av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse samt Tore Browaldhs stiftelse.

Esbjörn Larsson

*Ekonomiska förutsättningar för pedagogisk förändring. Kostnaderna i samband med
växelundervisningens införande i Sverige under 1820-talet*

Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi / SEC Research Reports, 50

November 2011

ISSN 1103-1115

© Författaren och Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, 2011

Innehåll

FIGURFÖRTECKNING.....	3
1 INTRODUKTION.....	5
1.1 Växelundervisningen och dess införande i Sverige.....	5
1.2 Frågor kring metodens införande	8
1.3 Forskning om ekonomins roll vid folkundervisningens införande	8
1.4 Val av studieobjekt	12
2 UNDERSÖKNING.....	13
2.1 Besluten om växelundervisningens införande.....	13
2.2 Folkundervisningens finansiering i de studerade socknarna	15
2.3 Kostnader i samband med växelundervisningens införande	17
2.4 Långsiktiga effekter på församlingens kostnader för undervisning	22
2.5 De förändrade metodernas inverkan på undervisningens innehåll.....	24
3 SAMMANFATTANDE DISKUSSION	27
REFERENSER	30

Figurförteckning

Figur 1. Växelundervisningens utbredning i Sverige fram t.o.m. 1831	7
Figur 2. Skolkassans utgifter i Alunda, Rasbo, Vaksala 1815–1830 exklusive lärarlöner.....	19
Figur 3. Antalet inskrivna skolbarn i Rasbo sockenskola, 1825–1840	23
Figur 4. Antalet inskrivna skolbarn i Vaksala sockenskola, 1806–1840	24

1 Introduktion

Denna text behandlar ekonomins betydelse för pedagogisk förändring och närmare bestämt ekonomins roll vid den så kallade växelundervisningens införande i Sverige under 1820-talet. Syftet är att undersöka vilka kostnader som var förknippade med en övergång till undervisning enligt den aktuella metoden och hur dessa påverkade verksamheten. Studien är att betrakta som en pilotstudie, vilken framförallt rör växelundervisningens införande i sockenskolor på landsbygden.

Innan själva undersökningen presenteras ges först en kort beskrivning av växelundervisningen och dess introduktion i Sverige följt av en närmare precisering av studiens frågeställningar. Därefter följer en överblick över tidigare forskning rörande ekonomiska förhållanden i samband med folkundervisningens införande. Kapitlet avslutas med en presentation av de socknar som närmare studeras.

1.1 Växelundervisningen och dess införande i Sverige

Växelundervisning är den svenska benämningen på de undervisningsmetoder som Andrew Bell respektive Joseph Lancaster utvecklade under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Dessa undervisningsmetoder byggde på användandet av mer erfarna elever som biträden i undervisningen; ofta i kombination med exercisliknande undervisningsformer. De elever som biträde läraren i undervisningen benämndes monitörer, vilket gjorde att metoden även gick under namnet monitörsystemet.¹

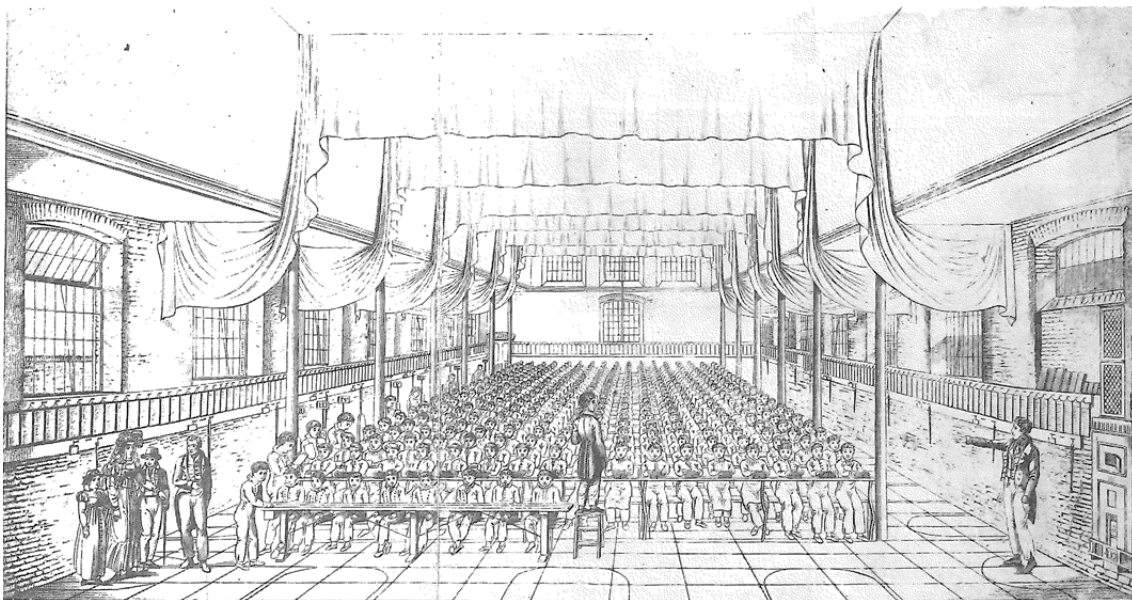

Bild 1: Bilden visar interiören från The Central School, Borough Road. Till vänster i bilden syns monitörer vid varje rad av skolbarn med uppgift att kontrollera eleverna. Dessa monitörer kontrolleras sedan av en generalmonitör som syns i förgrunden ståendes på en pall. Generalmonitören styrs i sin tur av läraren som återfinns till höger i bilden. Källa: British and Foreign School Society, *Manual of the system of primary instruction pursued in the model schools*, London, 1831.

¹ Thor Nordin, *Växelundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830*, Stockholm, 1973, s. 12 f; Carl F. Kaestle (red.), *Joseph Lancaster and the monitorial school movement: a documentary history*, New York, 1973, passim.

Användningen av monitörer var dock inte metodens enda kännetecken, utan som Carl F. Kaestle framhåller i inledningen till sin utgåva av dokument rörande Lancasters pedagogiska tankar, var det ett helt system av regler och rutiner som inkluderade nivågrupperingar av eleverna och belöningar för framsteg i studierna. Vidare präglades undervisningen av en standardisering som ofta liknades vid ett maskineri. Detta förväntades skapa en effektivitet som inte bara skulle förbättra undervisningen, utan även ge stor-driftsfördelar. Genom flera led av monitörer var det meningen att hundratals barn skulle kunna undervisas av en enda lärare. Denna ordning jämfördes ofta med militär verksamhet, och skolan liknades då vid ett regemente.²

Som exempel på metodens effektivitet framhåller Joseph Lancaster i sin ursprungliga presentation av sitt system, *Improvements in education ...*³ hur man kunde ersätta sexhundra böcker med en enda. I och med att ett skolbarn inte kan läsa mer än ett visst antal sidor under en lektion menade Lancaster att det var ineffektivt att låta varje elev ha varsin bok, då endast en mindre del av boken på så vis kom till bruk vid varje lektion. I stället menade Lancaster att man borde trycka upp boken enkelsidigt i ett tre gånger så stort format. Detta skulle i och för sig ge en bok som var sex gånger så dyr, men om man satte upp sidorna på pappskivor som sedan hängdes upp på väggen, kunde upp till tolv pojkar läsa samma sida samtidigt. Enligt Lancasters beräkningar skulle det göra det möjligt att med hjälp av en enda sådan skiva ge möjlighet för tvåhundra pojkar att ta till sig dess innehåll inom tre timmar. Trots denna betoning av kostnadseffektivitet påpekade Lancaster att detta bara var en sida av metodens förträfflighet. Lika viktigt var hur den ledde till att skolbarnen lärde sig läsa och skriva samtidigt som man väckte deras tävlingslust.⁴

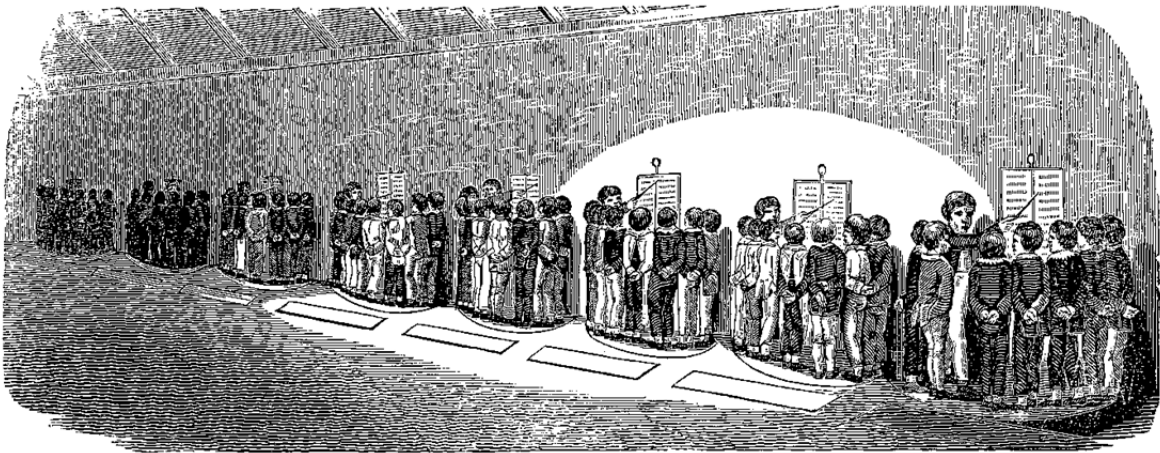

Bild 2: Bilden visar undervisning med hjälp av tabeller uppklistrade på papp. Här samlas skolbarnen runt en tabell och på så sätt kan samma text läsas av flera samtidigt. Varje cirkel leds av en monitör som kontrollerar att de andra förstått vad de läst. Källa: British and Foreign School Society, *Manual of the system of primary instruction pursued in the model schools*, London, 1831.

Växelundervisningen introducerades i Sverige under slutet av 1810-talet, men redan 1808 besökte artilleristabsofficeren Johan Didrik af Wingård Lancasters skola i London och 1810 uppmärksammades metoden av pedagogen Carl Ulrik Broocman genom en artikel i *Magasin för föräldrar och lärare*. Närmare kontakt med Lancaster och hans metoder etablerades sedan av en av rikets herrar, Jacob Gustaf De la Gardie, i samband med hans resor till England vid 1810-talets mitt. År 1817 skickades läraren Per Reinhold Svensson till England med uttryckligt uppdrag från Kungl. Maj:t att inhämta kunskaper om de nya

² Kaestle 1973, s. 4–16.

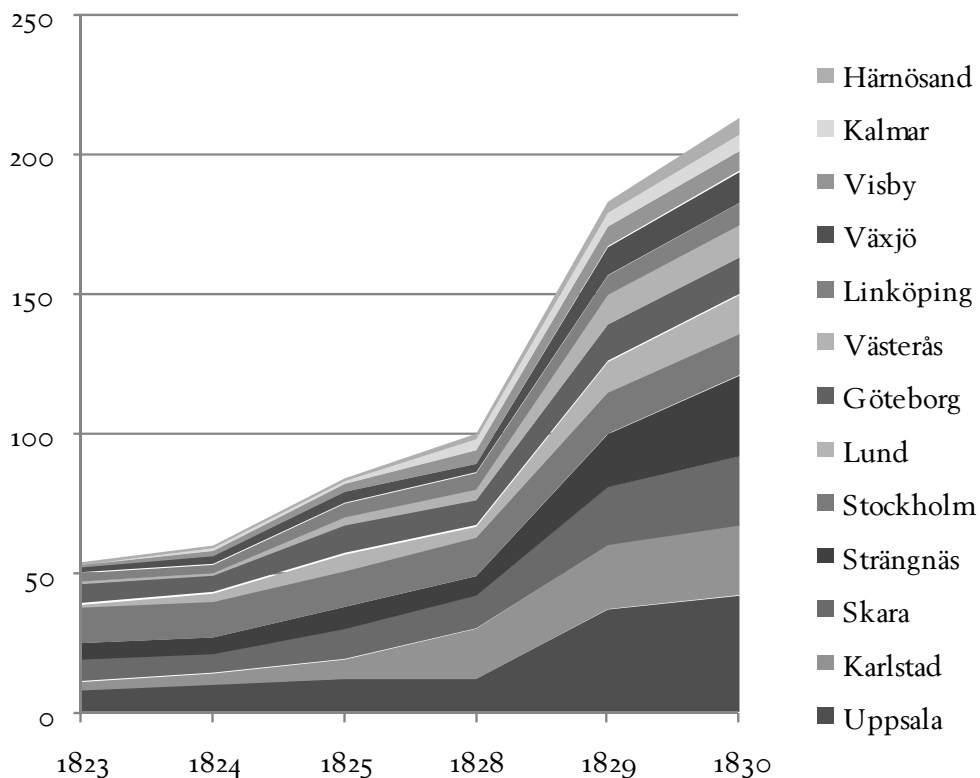
³ Joseph Lancaster, *Improvements in education, as it respects the industrious classes of the community: containing a short account of its present state, hints towards its improvement, and a detail of some practical experiments conducive to that end*, London, 1803.

⁴ Exemplet från *Improvements in education ...* finns återutgivet i Kaestle 1973, s. 68 ff.

undervisningsmetoderna. Som ett resultat av denna resa prövades växelundervisningen för första gången på svensk mark under hösten 1817 vid den Philipsenska skolan i Stockholm.⁵

I takt med att dessa metoder fick fäste i Sverige bildades *Sällskapet för Vexelundervisningens befrämjande* år 1822 och vid 1823 års riksdag utgjorde "moniteringen" en av de viktigaste folkundervisningsfrågorna.⁶ Det senare ledde bland annat till att Kungl Maj:t utfärdade ett cirkulär den 4 februari 1824 som framhöll växelundervisning som påbjuden undervisningsmetod inom folkundervisningen.⁷ Samtidigt spred sig växelundervisningen tämligen snabbt över landet, vilket framgår av följande diagram.

Figur 1. Växelundervisningens utbredning i Sverige fram t.o.m. 1831

Källa: Redovisning och berättelser, aflemnade vid allmänna års-sammankomsten i sällskapet för vexel-undervisningens befrämjande, 1823–1830.

Anm: För 1826 och 1827 finns inga uppgifter i redovisningarna rörande antalet skolor.

Som framgår av diagrammet i figur 1 var det fråga om en närmast explosionsartad ökning av antalet växelundervisningsskolor under slutet av 1820-talet. Mot bakgrund av denna utveckling kan man hävda att växelundervisningen var att betrakta som en etablerad metod i Sverige vid slutet av 1820-talet. Vidare kan märkas att det skedde en tydlig förskjutning i etableringen av metoden. I början av 1820-talet

⁵ Nordin 1974, s. 207–242.

⁶ Nordin 1974, s. 289–298, 311–319; Hanna Hodacs, *Converging world views: the European expansion and early-nineteenth-century Anglo-Swedish contacts*, Uppsala, 2003, kap. 4; Henrik Edgren, *Publicitet för medborgsmannavett: det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831*, Uppsala, 2005, s. 126 f.

⁷ Nordin 1974, 317 ff.

fanns det flest växelundervisningsskolor i Stockholm, men runt 1830 hade nyetableringen gjort att Stockholm hade blivit passerat av Uppsala, Karlstad, Skara och Strängnäs stift.

1.2 Frågor kring metodens införande

Det som gör det särskilt intressant att undersöka de ekonomiska faktorernas betydelse vid just växelundervisningens introduktion är att metoden både i samtiden och i senare historieskrivningar beskrivits som ett resultat av ekonomiska hänsynstaganden. Kaestle framhåller dock att kostnadseffektiviteten inte var det främsta argumentet för dem som pläderade för systemets införande i början av 1800-talet. Snarare var det senare kritiker av monitörsystemet som framhöll kostnadseffektivitetens betydelse, i syfte att visa att metoden satte låga kostnader framför kvalitet. Kaestle hävdar i stället att det var det faktum att metoden sågs som både billigare och bättre som gjorde att den sågs som så attraktiv.⁸

Vid växelundervisningens introduktion i Sverige beskrivs den exempelvis av Johan Adolph Gerelius som en metod som inte bara skulle spara tid utan också pengar, eftersom metoden gjorde att man kunde undervisa fler elever utan att kostnaderna behövde öka.⁹ I Thor Nordin's historieskrivning över metodens införande i Sverige fram till 1830 framhålls också kostnaderna, vid sidan om bristen på lärare, som den främsta orsaken bakom införandet av monitörsystem runt om i världen.¹⁰ Mot detta kan dock ställas att det även finns exempel på hur just rädslan för kostnader kunde vara ett hinder vid växelundervisningens införande. Ett sådant kommer från Harbo socken på gränsen mellan Uppland och Västmanland. I en seminarieuppsats uppmärksammar Fredrik Lindell att frågan om införandet av den Bell-Lancasterska-metoden diskuterades vid sockenstämman i Harbo i februari 1830. Flera vid stämman var positiva till att pröva metoden, men införandet föll på bland annat betänkligheter för de kostnader som förändringarna skulle kunna för med sig.¹¹

Trots den spridda uppfattningen om växelundervisningen som en billig form av undervisning, finns det inga närmare undersökningar av de ekonomiska implikationerna av växelundervisningen som stöder denna uppfattning. Denna uppsats kommer därför att ägnas åt att undersöka de kostnader som var förknippade med växelundervisningens införande och på vilket sätt de påverkade metodens införande i enskilda skolor. Vad krävdes det för ekonomiska åtaganden för att övergå till en undervisning som byggde på Lancasters eller Bells metoder? Och medförde de förändrade metoderna verkligen några ekonomiska besparingar?

1.3 Forskning om ekonomins roll vid folkundervisningens införande

Som bekant utgör forskningen om ekonomins betydelse för utbildning ett omfattande fält. Bland de studier som rör folkundervisningens införande kan exempelvis Ben Eklofs studie av utvecklingen i Ryssland framhållas. Genom analyser av bland annat finansieringen av undervisningen kan Eklof visa hur lokalbefolkningen spelade en avgörande roll vid skolornas etablering.¹² Ett annat exempel utgörs av Vincent Carpentiers studie över sambandet mellan offentliga utgifter rörande utbildning och ekonomisk tillväxt i Storbritannien. Carpentier visar bland annat att utgifterna för utbildning ökade under framför-

⁸ Kaestle 1973, s. 5.

⁹ Johan Adolph Gerelius, *Det brittiska eller lancasterska uppfostrings-systemet*, Stockholm, 1820, s. 23.

¹⁰ Nordin 1974, s. 71; Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogikens historia*, 3:2, *Utvecklingen i Sverige under tiden 1809–1920*, Lund 1965, s. 80. Liknande närmast slentrianmässiga hänvisningar till att metoden var billig återfinns i exempelvis Nina E. Lerman, "The Uses of Useful Knowledge: Science, Technology, and Social Boundaries in an Industrializing City" i *Osiris*, 2dra serien, vol. 12, *Women, Gender, and Science: New Directions*, 1997, s. 46.

¹¹ Fredrik Lindell, *Folkskolans införande i Harbo socken: förordning, finansiering och föräldraåsikter*, opulicerad seminarieuppsats, Inst för utbildning, kultur och medier, Uppsala 2010a, s. 20 f.

¹² Ben Eklof, "The Myth of the Zemstvo School: The Sources of the Expansion of Rural Education in Imperial Russia: 1864–1914", i *History of Education Quarterly*, Vol. 24, No. 4, Winter, 1984, s. 561–584.

allt perioderna 1830–1850 och 1870–1913. Vidare visar han att i likhet med utvecklingen i både Frankrike och Tyskland verkar ökade satsningar på utbildning i Storbritannien före 1945 framförallt ha gjorts i tider av ekonomisk nedgång. Trots dessa strukturella likheter finns det dock skillnader mellan Storbritannien och länder på kontinenten. Enligt Carpentier har dessa sin förklaring i att utvecklingen av ett offentligt utbildningssystem påbörjades långt senare i Storbritannien i jämförelse med exempelvis Frankrike och Tyskland.¹³

När det gäller närmare studier av själva folkundervisningens införande finns det vidare ett antal anglosaxiska studier på området. Bland dessa kan exempelvis nämnas Wayne Adams avhandling som tar sin utgångspunkt i situationen i Mississippi före 1868 års konstitution, vilken medförde införandet av ett krav på lokala myndigheter att de skulle anordna avgiftsfri skola för alla barn mellan 5 och 21 år under åtminstone fyra av årets månader.¹⁴

Under tiden dessförinnan var det enligt Adams emellertid möjligt för lokala myndigheter att på eget bevåg grunda eller finansiera skolor. Som stöd för detta skapades exempelvis en bokfond (*Literary fund*) 1821 för skolavgifter och inköp av böcker och skolmateriel för fattiga och föräldralösa barn.¹⁵ Försöken att finansiera denna verksamhet med direkta skatter avvisades dock, utan bokfondens inkomster bestod framförallt av indirekta skatter och avgifter såsom böter, förverkanden, konfiskeringar och beskattning av besökande.¹⁶

Bokfonden upplöstes 1839 och i och med 1846 års skollag övergick man till att pröva andra modeller för att finansiera allmänna skolor. Under perioden 1846–1870 prövades inte mindre än fem olika finansieringssystem som byggde på olika grad av direkt beskattning.¹⁷

En liknande studie utgörs av Daniel Bittmans avhandling rörande utbildningstrender och skolfinansiering i Nevada. Till skillnad från utvecklingen i Mississippi har det allmänna skolsystemet ingen tydlig förhistoria i Nevada, i och med att statens etablering i det närmaste sammanföll med införandet av allmänna skolor.¹⁸ Som framgår av de första formuleringarna rörande skolsystemets organisering i Nevada, sågs även här inkomster från böter och andra avgifter såsom ett sätt att finansiera skolsystemet, även om också delar av de direkta skatterna skulle avsättas för att etablera och underhålla allmänna skolor.¹⁹

I de diskussioner som följde vid det konstitutionella mötet 1864 spelade ekonomiska hänsynstagen en viktig roll för att begränsa skolornas ambitionsnivå. Vidare framfördes också krav på att riktade skatteuttag för skolverksamhet skulle omvandlas från ett påbud till en möjlig lösning. Diskussionen slutade dock i att mötet fastslog att en skatt motsvarande 0,05 procent av all beskattningsbar egendom skulle användas för allmänna skolor och Nevadas universitet.²⁰

När det gäller fördelningen av medlen till skolorna i Nevada utgick man till att börja med från det lokala elevunderlaget. Detta gav dock upphov till en rad oegentligheter och försvarades även av stora variationer inom statens befolkning. Enligt skolinspektörer i Nevada var fusket utbredd ända in på 1900-talet, och det var vanligt att barn som aldrig bott på orten, alternativt flyttat sedan ett antal år tillbaka, stod med i elevlistorna. Vidare fanns det också exempel på hur ett och samma barn kunde tas upp inte bara två utan tre gånger när man skulle redovisa elevantalet.²¹

¹³ Vincent Carpentier, "Public expenditure on education and economic growth in the UK, 1833–2000" i *History of Education* vol. 32, nr. 1, 2003, s. 7–11,

¹⁴ Earl Wayne Adams, *The history of public School finance in Mississippi*, opubl. diss, The University of Mississippi 1980, s. 46.

¹⁵ *Ibid.*, s. 35.

¹⁶ *Ibid.*, s. 62 f.

¹⁷ *Ibid.*, s. 63 ff.

¹⁸ I juli 1859 hölls ett första konstitutionellt möte i det som idag är Nevada och i mars 1861 godkändes Nevada som territorium av USA:s representanthus. Ett skolsystem godkändes i november 1861 och först i september 1864 godkändes Nevadas konstitution och månaden därpå blev staten en del av unionen. Daniel Bittman, *A history of public school finance and educational trends in the state of Nevada: summary and conclusions*, opubl. diss, Graduate College University of Nevada, Las Vegas, 2003, s. 32.

¹⁹ *Ibid.*, s. 38.

²⁰ *Ibid.*, s. 57–60.

²¹ *Ibid.*, s. 318 f.

En närmare undersökning av de brittiska skolornas ekonomi återfinns i David F. Mitch studie av förhållandet mellan förändringar av folkskolornas finansiering och intaget av elever i Storbritannien under 1800-talet. Mitch visar att skolorna under början av 1800-talet framförallt var finansierade genom lokala donationer alternativt medlemsavgifter och donationer till olika skolsällskap. I de skolor som fick statligt stöd minskade emellertid skolavgifternas andel av intäkterna från 25,7 procent 1860 till 2,3 procent 1898–99 samtidigt som det statliga stödet ökade från 38,6 till 66 procent under samma period.²²

Genom en undersökning av förändringar gällande skolavgifter, bidrag och utgifter i brittiska skolor visar Mitch vidare att skolavgifterna närmast fördubblades under perioden 1859–1891 för att sedan minska drastiskt under 1890-talet, som ett resultat av införandet av avgiftsfria skolor år 1891. Under samma period närmast tredubblades bidragen per student samtidigt som skolans utgifter per student i det närmaste fördubblades.²³

Ser man till de ökade utgifterna per student kom dessa att vid de statligt understödda skolorna att leda till att antalet elever per lärare i det närmaste halverades under perioden 1870 till 1899, samtidigt som de manliga lärarnas lön ökade med 72 procent samtidigt och de kvinnliga lärarnas löner nästan fördubblades. En intressant detalj i sammanhanget är att Mitch med hjälp av en enkät från 1818 kan visa på en stor skillnad i antalet elever per lärare i växelundervisningsskolor, i jämförelse med lokala skolor. Inom de förstnämnda skolorna gick det i genomsnitt 128,4 elever på varje lärare, medan det gick 37,6 elever på varje lärare i den sistnämnda typen av skolor. Mitch menar dock att betydelsen av den ökade lärartätheten inte skall överskattas i och med att en undersökning av elevernas läskunnighet i sammanlagt 155 skoldistrikt år 1884–85 bara visar på ett svagt samband mellan ökad läskunnighet och en ökad lärartäthet.²⁴

Vad gäller studiens huvudfråga, skolavgifternas betydelse för tillströmningen av elever, visar Mitch att avskaffandet av skolavgifter hade en viss betydelse, men att det långtifrån var den ensamt viktigaste faktorn för att förstå denna förändring.²⁵

För svenskt vidkommande uppmärksammades folkundervisningens kostnader redan i Johans Wallners avhandling från 1938, om folkskolan under de första årtiondena efter 1842 års folkskolestadga.²⁶ Wallner tar där framförallt upp det ny regelverk för finansiering som folkskolestadgan förde med sig och de diskussioner som detta regelverk gav upphov till. Av närmare intresse för den problematik som adresseras i denna uppsats är därför Gunilla Klosers licentiatavhandling *Folkundervisningens finansiering före 1842*, som är att betrakta som standardarbete rörande de ekonomiska aspekterna av folkundervisningens införande i Sverige.²⁷ I Klosers avhandling ställs basala, men ack så viktiga frågor, rörande folkundervisningens organisering. Med hjälp av bland annat inventeringar i samband med olika uppfostringskommissioner/-kommittéer under slutet av 1700-talet och första hälften av 1800-talet undersöks dels vilka som finansierade en utbyggnad av folkundervisningen före 1842 års folkskolestadga och dels hur undervisningen var organiserad och vilka kostnader som var förknippad med den.²⁸

Studien visar att det framförallt var sockenborna som bekostade den organiserade folkundervisningen före 1842. Några särskilda statliga bidrag utgick inte och endast undantagsvis användes kyrko- eller kronotionden för detta ändamål. Ofta betalade skolbarnens föräldrar särskilda avgifter till läraren och i enstaka fall gjorde privatpersoner donationer. Därtill fanns det också exempel på godsägare och bruks-

²² David F. Mitch, "The Impact of Subsidies to Elementary Schooling on Enrolment Rates in Nineteenth-Century England", i *The Economic History Review*, New Series, Vol. 39, No. 3, Aug., 1986, s. 372.

²³ *Ibid.*, s. 375 f.

²⁴ *Ibid.*, s. 378 f.

²⁵ Enligt Mitch beräkningar kan 18 % av förändringarna i intagningen av barn under 5 år förklaras med slopade skolavgifter medan samma andel inom gruppen barn mellan 5 och 14 var 25 %. *Ibid.*, s. 391.

²⁶ Johan Wallner, *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige under perioden 1842–1861*, Lund 1938, kap. 11.

²⁷ Klose ventilerade sin licentiatavhandling 1992. Referenserna i denna text går dock till nyutgåvan från 2011. Gunilla Klose, *Folkundervisningens finansiering före 1842*, Uppsala, 2011 [1992].

²⁸ Klose 2011 [1992], s. 40–45.

patroner som för sina underlydandes barn uppförde fasta skolor, vilka ofta var öppna även för andra barn i socknen.²⁹

Även om kyrkan inte bidrog med medel för att finansiera den organiserade folkundervisningen framställs prästerna trots allt som en viktig faktor i sammanhanget. Eftersom prästen i den lokala kontexten ofta hade en dubbel uppgift, såsom både ordförande i sockenstämman och den som genom konfirmation och husförhör var satt att kontrollera sockenbornas kunskaper, hade han både påtryckningsmedel och incitament att driva en utveckling av folkundervisningen.³⁰

Vad gäller förändringar över tid visar Klosés studie på en högst ojämn utveckling i Sveriges olika stift. Av de sex undersökta stiftet var det bara i två som det skedde någon markant ökning av elevantalet fram till och med 1830-talet. I Lunds stift skedde det en närmast explosionsartad utveckling mellan åren 1812 och 1839, vilken resulterade i att antalet skolbarn mångdubblades, och i Västerås nästan fördubblades antalet skolbarn under samma period.³¹ Sett mot bakgrund av det ökande antalet barn under perioden innebar utbyggnaden av folkundervisningen emellertid ingen dramatisk ökning av andelen skolbarn i Västerås stift, utan både vid 1812 och 1839 var det bara 1 av 10 barn i åldern 5–15 som gick i skola. Den kraftiga utvecklingen i Lunds stift ledde dock till att andelen skolbarn ökade där, från 13,9 till 24,6 procent under samma period.³²

Utöver finansieringen av folkundervisningen och dess expansion i olika regioner undersöker Klose även lärarlönerna samt kostnaderna för att uppföra skolhus. När det gäller lärarnas löner visar Klose att det är närmast omöjligt att exakt fastställa lärarnas inkomster under 1830-talet, eftersom lärarna utöver kontant- och naturallöner samt naturaförmåner också erhöll avgifter från skolbarnens föräldrar. Trots detta kan Klose med hjälp av skattningar sluta sig till att det stora flertalet lärare (72 procent bland fasta lärare och 97 procent bland ambulerande lärare) inte ens tjänade 50 Rdr b:co om året år 1839.³³

Som framgår har tidigare forskning rörande de ekonomiska implikationerna i samband med folkundervisningens införande framförallt koncentrerat sig på intäkterna, medan utgifterna ägnats mindre uppmärksamhet. Utöver Mitch uppgifter om lärartätheten i växelundervisningsskolorna tas vidare ingen särskild notis om undervisningsmetodernas betydelse för kostnaderna i de refererade studierna.³⁴ För forskning som särskilt intresserar sig för hur en förändrad undervisning påverkar skolans kostnader får man därför vända sig till studier av moderna förhållanden.

I den ekonomiska forskning som intresserar sig för nutida förhållanden inom utbildning finns en del gjort rörande kostnaderna för utbildningsreformer. I detta sammanhang framhåller exempelvis Allan Odden betydelsen av att skilja mellan driftskostnader och engångskostnader i samband med reformeringen. Föga förvånande kommer Odden fram till att reformer kostar och att de skoldistrikt som inte har möjlighet att omfördela resurser antingen kommer att behöva mer medel eller också så kommer de mer kostsamma delarna av reformerna att skjutas på framtiden. Det faktum att Oddens studie är så tydligt knuten till de reformer som studeras,³⁵ samtidigt som syftet närmast synes vara att fastslå vad just den studerade reformen kostar enskilda skoldistrikt, får resultaten en mycket begränsad räckvidd vid jämförelser med studier av andra utbildningsreformer. Intressant att märka är dock att Odden framför-

²⁹ Ibid., s. 213 f.

³⁰ Ibid.

³¹ I Lund ökade antalet skolbarn från 2 503 till 19 482 och i Västerås från 3 580 till 5 008 under den aktuella perioden. Klose 2011 [1992], s. 217.

³² Klose 2011 [1992], s. 168.

³³ Ibid., s. 171–182.

³⁴ Klose framhåller i likhet med många andra växelundervisningen som ett resultat av stora barnkullar och bristen på lärare, men gör utöver ett konstaterande att metoden introducerades i Umeå och Östersund år 1821 inga försök att undersöka hur metoden påverkade folkundervisningens kostnader. Klose 2011 [1992], s. 89, 208 f.

³⁵ Comprehensive School Reforms i USA under 1990-talet.

allt intresserar sig för personalkostnader och kostnader för teknik, medan andra delar av skolans drift, såsom underhåll, transporter etcetera, inte tas med.³⁶

Utöver dessa studier bör även nämnas att föreliggande studie har föregåtts av en annan pilotstudie genomförd av Fredrik Lindell inom ramen för en seminarieuppsats. Den studien utgick från sju socknar i Uppland och Södermanland, varav två även undersöks närmare i denna uppsats. Till skillnad från föreliggande studie utgick undersökningen i Lindells uppsats framförallt från sockenstämmoprotokollen.³⁷ Resultaten från Lindells studie refereras löpande i den undersökning som presenteras här.

1.4 Val av studieobjekt

För att närmare undersöka växelundervisningens kostnader har ett antal församlingar valts ut. Detta urval har skett genom en utsökning av församlingar som skall ha grundat en växelundervisningsskola (alternativt omvandlat en redan befintlig skola till en växelundervisningsskola), med hjälp av de årsberättelser som publicerades av Sällskapet för växelundervisningens befrämjande. Därefter har dessa församlingars kyrkoarkiv närmare undersökts för att klarlägga vilka församlingar som har bevarade skolräkenskaper från 1820-talet. Utifrån denna inventering har tre landsbygdsförsamlingar i Uppsala stift valts ut: Alunda, Rasbo och Vaksala församling.

Av dessa församlingar var det dock bara två som också lyckades med att införa metoden. Enligt sällskapets årsberättelser från 1823 infördes växelundervisning i Alunda församling för 120 barn år 1821, men på grund av bristande tillgångar undervisades barnen tillvidare i sockenstugan.³⁸ Redan i 1826 års årsberättelser nämns dock att växelundervisningen i Alunda var inställd.³⁹ Denna församling har trots misslyckandet inkluderats i studien, då det kan vara intressant att närmare undersöka på vilka grunder försöket stupade.

Samma år som sällskapet meddelade att växelundervisningen upphört i Alunda, meddelade man även att Rasbo församling infört växelundervisning år 1825. Enligt redovisningen hade det funnits en sockenskola i Rasbo ända sedan 1766 och tack vare växelundervisningens införande kunde man utöka verksamheten från 18 till 85 barn (56 pojkar och 29 flickor).⁴⁰ Två år senare, 1827, infördes växelundervisning även i Vaksala sockenskola, som enligt sällskapets redovisningar undervisade 91 barn (42 pojkar och 49 flickor).⁴¹

³⁶ Allan Odden, "The Costs of Sustaining Educational Change through Comprehensive School Reform" i *The Phi Delta Kappan*, Vol. 81, No. 6, Feb., 2000, s. 433–438.

³⁷ Fredrik Lindell, En växande och växlande metod och dess förutsättningar: en studie av växelundervisningens framväxt i 1820-talets Sverige, opulicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Uppsala, 2010b.

³⁸ *Redovisning och berättelser, aflemnade vid allmänna års-sammankomsten i sällskapet för vexel-undervisningens befrämjande* 1823, s. 47.

³⁹ *Redovisning och berättelser, aflemnade vid allmänna års-sammankomsten i sällskapet för vexel-undervisningens befrämjande* 1826, s. 20.

⁴⁰ *Ibid.*, 29.

⁴¹ *Redovisning och berättelser, aflemnade vid allmänna års-sammankomsten i sällskapet för vexel-undervisningens befrämjande* 1828.

2 Undersökning

Själva undersökningen är uppdelad i fem delar. Först presenteras beslutsgången vid sockenstämman i syfte att undersöka i vilken mån ekonomiska argument spelade en roll för församlingens beslut att införa växelundervisning samt för att klarlägga vilka andra beslut som följde av växelundervisningens införande. Därefter ges en beskrivning av de aktuella socknarnas skolkassar för att ge en bild av vilka förutsättningar de hade vid tidpunkten då växelundervisningen införades. Sedan presenteras en undersökning av församlingarnas kostnader i syfte att utröna hur övergången till växelundervisning påverkade församlingens ekonomi, följt av ett försök att undersöka hur förändringen påverkade ekonomin på längre sikt. Kapitlet avslutas med en undersökning av hur undervisningens innehåll förändrades av växelundervisningens införande, i syfte att undersöka i vilken mån de studerade reformerna bidrog till andra vinster än rent ekonomiska.

2.1 Besluten om växelundervisningens införande

När det gäller beslutet att införa växelundervisning i de aktuella skolorna fattades det av sockenstämman. I och för sig hade Kungl Maj:t som nämnts utfärdat ett cirkulär som påbjöd de nya metoderna,⁴² men i de socknar som här studerats finns det inga tecken som tyder på att de förändrade undervisningsmetoderna skedde efter påtryckningar från exempelvis stiftets konsistorium, som enligt cirkuläret var de som skulle verka för växelundervisningens införande.⁴³

I Alunda, som försökte införa växelundervisning redan 1821, omkring två och ett halvt år före det aktuella cirkuläret, var det prästen, i egenskap av stämmans ordförande, som förde fram förslaget att man skulle införa växelundervisning. Av stämmoprotokollet framgår bland annat att den bruksskola som inrättats vid Söderfors ankarbruk i norra Uppland var förebild och i beskrivningen av vad som krävdes för att övergå till den nya undervisningsmetoden nämndes exempelvis att sockenstugan behövde förses med nya bänkar, särskilt avpassade för växelundervisning. När det gäller de argument som prästen anförde var det framförallt det Bell-Lancasterska undervisningssättets överlägsenhet vad gällde möjligheten att på kort tid ge skolbarnen bättre kunskaper som framhölls. Ordförande menade bland annat att metoden var bättre anpassad till barnens lynne, vilket gjorde att de på kortare tid än vid traditionell undervisning skulle bli bättre på att inte bara läsa och förstå sin kristendom, utan även på att lära sig skriva och räkna. Vidare lovade metoden att förbättra skolbarnens uppförande och ordentlighet.⁴⁴

Argumenten för möjligheten att snabba på undervisningen skulle i och för sig kunna förstås som ett sätt att visa på att metoden var ekonomiskt fördelaktig, men det är i sådana fall inte uttalat. Däremot kan man utifrån protokollet dra slutsatsen att betänkligheter rörande ekonomin trots allt var närvarande såsom ett orosmoln. Av protokollet framgår nämligen att ett fåtal invändningar framfördes, men inte vad dessa bestod i. Prästens svar visar dock att ekonomin var en av de frågor som dryftades, då det till protokollet fördes att den nya metoden inte skulle kräva några uppoffringar och att kostnaderna för förändringarna i undervisningen skulle tas ur den befintliga skolkassan.⁴⁵

---

⁴² Nordin 1974, s. 317 ff.

⁴³ Denna tendens bekräftas även av Fredrik Lindells studie. Lindell (2010b), passim.

⁴⁴ Sockenstämmoprotokoll 5/8 1821, Sockenstämmans protokoll 1809–1829, vol 2, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁴⁵ Ibid.

Frågan om skolan och dess ekonomi i Alunda socken återkom sedan året därpå i ett förslag rörande möjligheten att köpa det ett halvt mantal stora Gärdeby för att på så sätt få ett skolmästarboställe. Enligt sockenstämmoprotokollet var Gärdeby för tillfället till salu till ett bra pris och köpet kunde bekostas med hjälp av besparingarna i skolfondens spannmålsförråd. Sockenstämman var dock kallsinnig till förslaget och enligt protokollet framgår bara ”men härtill svarades: nej!”⁴⁶ Därigenom synes dörren ha stängts för tillkomsten av en mer permanent skollokal i Alunda under 1820-talet.

År 1826 fick skolfrågan en mer permanent lösning i Alunda, som utgick från en modell med ambulera-
rande lärare. Då bestämdes nämligen att socknen skulle delas in i tre distrikt som skulle betjänas av
varsin lärare. Varje distrikt delades sedan in i läserotar och i samråd under ledning av socknens pastor
bestämdes i vilken ordning lärarna skulle besöka de olika läserotarna.⁴⁷ Som tidigare nämnts markerade
detta slutet på växelundervisningen i Alunda och i växelundervisningssällskapets årsberättelser för 1826
nämns att metodens tillämpning i Alunda var inställd till dess att ”ett tjenligare skolhus hinner uppfo-
ras”.⁴⁸

När det gäller växelundervisningens införande i Rasbo sockenskola synes den snarast ha skett på den
nye skolmästarens förslag eller åtminstone som ett resultat av hans ankomst. I juli 1825 tillkännagavs
nämligen i samband med sockenstämman att pastoradjunkten Carl Jerling som enda sökande hade fått
tjänsten som skolmästare i Rasbo.⁴⁹ Jerling var född i Bälinge utanför Uppsala år 1798 som son till en
skolmästare. År 1818 hade han skrivits in vid universitetet för att två år senare prästvigas. Därefter ge-
nomgick han pastoralexamen 1839 och 1841 blev han komminister i Funbo. Där stannade han tills 1846,
då han blev komminister i Bälinge. Jerling dog 1877.⁵⁰

I och med att Jerling i sin ansökan hade bifogat ett bevis på att han i Stockholm hade skaffat sig såväl
teoretiska kunskaper som praktisk erfarenhet av växelundervisningsmetoden föreslogs nu att metoden
skulle införas i Rasbo sockenskola. För detta krävdes dock att skolmästarbostället, tillika skolhus, bygg-
des ut. Enligt protokollet ställde sig församlingens ledamöter bakom såväl förändringarna av undervis-
ningen som skolans utbyggnad, och det framkom även att flera ledamöter redan hade undersökt hur
tillbyggnaden skulle ske. Några närmare argument för växelundervisningens införande nämns inte, utan
det framgår bara att man önskade ”bringa skolinrättningen till fullkomlighet” samt att man ”önskade ha
skolan i ett förbättradt skick”.⁵¹

I likhet med Rasbo framstår även övergången till växelundervisning i Vaksala år 1827 som en tämli-
gen oproblematiserad förändring. Av allt att döma hade detta att göra med att metoden vid det här laget
var väl etablerad, vilket gjorde att man i sockenprotokollet bara nämnde att ”[s]edan Langkasterska-
Methoden utom i städerna äfwen uti många Landtförsamlingar blifvit antagen så blef äfwen denna dag,
af församlingens Ledamöter enhälligt beviljadt, att denna Vexel-undervisning äfven antages uti sochnens
schola, och dermed början gjöres nästkommande Höst-termin till större lättnad och förmån för både
föräldrar och Barn, inom denne Waksala Församling.”⁵² Vidare nämns att även här behövde skolan bygg-

⁴⁶ Sockenstämmoprotokoll 16/6 1822, Sockenstämmans protokoll 1809–1829, vol 2, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁴⁷ Sockenstämmoprotokoll 6/8 1826, Sockenstämmans protokoll 1809–1829, vol 2, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁴⁸ *Redovisning och berättelser, aflemnade vid allmänna års-sammankomsten i sällskapet för vexel-undervisningens befrämjande* 1826, s. 20.

⁴⁹ Sockenstämmoprotokoll 3/7 1825, Sockenstämmoprotokoll 1782–1832, vol. 3, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

⁵⁰ Johan Eric Fant, August Theodor Lästbom & Andreas Michael Fant, *Upsala ärkestifts herdaminne*. D. 1, Uppsala, 1842, s. 431; Ludvig Nyström, *Upsala ärkestifts herdaminne*. N.F., fjärde delen, Uppsala, 1893, s. 63.

⁵¹ Sockenstämmoprotokoll 3/7 1825, Sockenstämmoprotokoll 1782–1832, vol. 3, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

⁵² Sockenstämmoprotokoll 12/8 1827, Sockenstämmans protokoll 1818–1832, vol 6, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

gas om, men till skillnad från Rasbo behövdes ingen tillbyggnad, utan det skulle räcka med att man rev en vägg och flyttade en annan för att skapa ett större skolrum.⁵³

Vem det var som förde fram förslaget om förändringarna i undervisning framgår inte, men i likhet med Rasbo hade även Vaksala fått en ny skolmästare strax före övergången till växelundervisning. Den nye läraren hette Johan Dessel och intressant nog var också han, precis som den nye läraren i Rasbo, prästvigd. Dessel var bondson och född i Tillinge utanför Enköping år 1793. Han började läsa vid universitetet 1815 och två år senare prästvigdes han. Dessel blev skolmästare i Vaksala 28 mars 1827, ett halvår innan socknen beslutade att sockenskolan skulle bedrivas enligt växelundervisningsmetoden, och två år senare genomgick han pastoralexamen. År 1838 blev han komminister i Vaksala och 1843 lyckades han avancera till vicepastor. Sin karriär slutade Dessel genom att år 1847 utnämnas till kyrkoherde i ÖssebyGarn i Vallentuna. Där satt han inte mer än ett halvt år, eftersom han dog i oktober samma år.⁵⁴

Som framgår ger sockenstämmoprotokollen inga uttömmande svar på frågan om varför man valde att övergå till växelundervisning. Flest motiveringar återfinns i protokollet från Alunda som prövade växelundervisning redan 1821, då metoden fortfarande måste ha setts som ett tämligen oprövat kort.⁵⁵ Detta kan ställas mot beslutet i Vaksala från slutet av 1820-talet, då förändringen inte synes ha behövt någon närmare motivering.⁵⁶ Intressant nog nämns inget om eventuella ekonomiska fördelar med systemet, vilket även är det resultat som Fredrik Lindell kom fram till i sin seminarieuppsats. Vidare är det också svårt att utifrån sockenstämmoprotokollen sluta sig till varför metoden kunde införas i Rasbo och Vaksala, medan man fick överge växelundervisningen i Alunda. För att närmare undersöka dessa aspekter kommer följande underkapitel att ägnas åt de aktuella socknarnas ekonomi.

2.2 Folkundervisningens finansiering i de studerade socknarna

Ser man till de skolkassor som upprättades i de undersökta församlingarna finns det tydliga skillnader, vilka av allt att döma påverkade församlingarnas möjlighet att exempelvis göra förändringar i undervisningen.

I Alunda församling öppnades en frivillig subskriptionslista till undervisningsverkets förbättrande den 8 augusti 1802. Till dess första bidragsgivare hörde bland annat generaldirektören över samtliga lasarett i riket, kommandören Olof af Acrel, som från sin avkastning för ett boställe i trakten skänkte 8 rdr rgm under åren 1803 till 1806.⁵⁷ Tack vare dessa bidrag uppgick kassans behållning år 1805 till 31 rdr 32 sk rgm, som lånades ut till ett par bönder på trakten. Därefter fortsatte låneverksamheten att växa med hjälp av framförallt räntor som betalades på lån ur kassan.⁵⁸ Från och med 1816 hade skolkassan även fått en stadig inkomst i räntan från halva frälsehemmanet i Foghammar (nr 5), vilken beroende på spannmålspriserna varierade runt 20 till 30 rdr b:co per år.⁵⁹ Detta gjorde att Alunda skolfond år 1819

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Johan Eric Fant, August Theodor Låstbom & Andreas Michael Fant, *Upsala ärkestifts herdaminne*. D. 3, Upsala, 1845, s. 328; Nyström 1893, s. 615.

⁵⁵ Några instruktionsböcker på svenska fanns ännu inte, men Peter Reinhold Svenssons 44 sidiga skrifter *Berättelse om Bell-Lancasterska undervisningssätten* hade utkommit redan 1819.

⁵⁶ Lindell 2010b, 15–26.

⁵⁷ Bland de större bidragsgivarna kan även nämnas landskamreraren Samuel Frigelius samt professorn och teol dr Erik Mikael Fant (som sedan 1783 satt på Alunda och Morkarla prebendepastorat). Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, Lla, Alunda kyrkoarkiv, ULA. För uppgifterna rörande Acrel och Fant, se Herman Hofberg, *Svenskt biografiskt handlexikon: alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid*. D 1, 1906.

⁵⁸ Utöver räntor förekom det även enstaka insamlingar i samband med gravöl, dop, hemkomstöl, bröllop samt begravingar. Dessa inkomster uppgick ofta inte till mer än någon eller några riksdaler, men år 1807 erhöll kassan inte mindre än 18 rdr 16 sk 2 r rgm genom sådana gåvor. Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, Lla, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁵⁹ Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, Lla, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

hade en omsättning på 278 rdr 42 sk 2 r rgm, varav 266 rdr 40 sk 6 r utgjordes av behållning inför nästa år.

För Rasbo församling finns det skolräkenskaper bevarade från och med 1772, det vill säga sex år efter det att en sockenskola enligt växelundervisningssällskapet årsberättelse skall ha grundats i församlingen. I dokument från tiden för skolans tillkomst framgår det att skolan inrättades med stöd av en testamenterad summa om 30 000 dkm, efter adjutanten vid livregementet till häst Johan Georg Gyllenkrok på Frötuna, som dog av kopporna vid 21 år ålder den 6 november 1866.⁶⁰ Av dokumentet framgår även att räntan från 20 000 dkm av den testamenterade summan skulle användas för att avlöna skolmästaren samt att Gävsta kyrkohemman framledes skulle fungera som skolmästarboställe. Därtill nämns särskilt att medel ur fonden även skulle användas för att underhålla och ge böcker åt fattiga eller föräldralösa barn, i synnerhet om de tillhörde Frötuna brödlag, för att möjliggöra deras skolgång.⁶¹

Genom gåvor från olika håll kom det under 1772 in 109 dkm och 31 öre till Rasbo församlings skolkassa, men den stora inkomsten var räntan av det skolkapital som Gyllenkroks testamente givit upphov till, vilken gav en årlig inkomst om 900 dkm.⁶² Tack vare denna stadiga inkomst hade Rasbo, trots betydligt mer omfattande satsningar på undervisning än exempelvis Alunda, en skolkassa som år 1824 omfattade 575 rdr 35 sk 2 r b:co, varav 500 rdr 23 sk 2 r utgjorde behållning inför kommande år. Som exempel på skillnaderna i skolutgifter mellan Rasbo och Alunda kan exempelvis nämnas att medan det i Rasbo finns uppgifter om att man redan från och med 1773 kunde avlöna en skolmästare med 600 dkm,⁶³ skulle det i Alunda dröja ända till 1812 innan man betalade ut någon lön ur skolkassan.⁶⁴

I likhet med Rasbo hade även Vaksala församling räntan från ett skolkapital att luta sig emot. Detta kom från Sven Cederströms änka, Charlotta Blixenstierna, som 1769, två år efter sin mans död, avsatte 30 000 dkm som ett skolkapital för inrättandet av en skola i Vaksala församling. Därtill såg hon även till att bekosta inköpet av det 5/8 mantal stora hemmanet Wallby för att omvandla det till ett skolmästarboställe.⁶⁵

Detta gjorde att även Vaksala församling hade ett tämligen gynnsamt utgångsläge när man beslutade sig för att införa växelundervisning. Som ett resultat av Charlotta Blixenstiernas donation fick man ett årligt tillskott till skolkassan som fram till och med maj 1824 uppgick till 120 rdr b:co.⁶⁶ Med hjälp av dessa medel samt andra inkomster,⁶⁷ kunde Vaksala verksamhetsåret före växelundervisningens införande (1826–1827) stoltsera med en kassa som exklusive det donerade kapitalet om 2 000 rdr b:co omfattade 1 664 rdr 31 sk 5 r och hade en behållning på 1 411 rdr 28 sk 10 r inför kommande räkenskapsår.⁶⁸

Utöver skolkassor hade Alunda och Vaksala också varsitt skolmagasin. Vaksala skolmagasin skapades 1809 som ett resultat av skolmästare Björkmans vädjan om att det av överskottet i sockenmagasinet

⁶⁰ Testamentet finns även omtalat i Adliga ätten Gyllenkrok, nr 862, tab 5, Gustaf Elgenstierna (red.), *Riddarhusets stamtavlor*, Version 3.0, Riddarhusdirektionen, Stockholm, 2002.

⁶¹ Project till en barna-skolas inrättande i Rasbo församling, medelst skolmästarens och barnens tillbörliga förhållande 16/10 1867, Handlingar angående skolan 1741–1875, vol 1, Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet, KIV, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

⁶² När denna ränta övergår år 1777 till att anges i riksdaler och uppgår då till 100 rdr rgm. Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv.

⁶³ Från och med 1777 betalades lönen i stället ut i rdr specie och uppgick då till 66 rdr 32 sk. Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

⁶⁴ År 1812 erhåll fru Blomberg 2 rdr rgm i förskott ur Alundas skolfond för barnundervisningen. Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIIa, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁶⁵ Skolkassans huvudbok, 8/5 1769, Skolräkenskaper 1771–1872, Vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁶⁶ Räntan minskade sedan till 116 rdr följande räkenskapsår och efter våren 1831 sjönk det till 114 rdr. År 1839 användes det donerade kapitalet som en del i betalningen av återstående köpeskillingen för hemmanet Wallby om 5/8 mantal. Skolkassans huvudbok, 8/5 1769, Skolräkenskaper 1771–1872, Vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁶⁷ Bland dessa kan nämnas sammanlagt 53 rdr 2 sk 8 r b:co från räntor från mindre lån, överskott från skattskrivning samt försäljning ur skolmagasinet under 1811 och 136 rdr 42 sk 8 r b:co under 1813 och 68 rdr 21 sk 4 r b:co under 1814 för av prostens försålt spannmål. Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁶⁸ Skolkassans huvudbok räkenskapsåret 1827–1828, Skolräkenskaper 1771–1872, Vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

skulle skapas ett särskilt skolmagasin, vars behållning skulle användas för exempelvis inköp av läroböcker samt biblar för uppmuntran åt flitiga skolbarn, då den befintliga skolkassan inte räckte till detta. En närmare genomgång av kassans räkenskaper visar emellertid att kassan framförallt användes för att ge understöd åt fattiga och föräldralösa barn. År 1826, året innan man beslutade att införa växelundervisning i Vaksala, var omsättningen i skolmagasinet 55 tunnor 4 skäppor 3 ½ kappar råg och 57 tunnor 5 skäppor 2 7/12 kappar korn och behållningen inför 1827 var 52 tunnor 4 skäppor 3 ½ kappar råg och 54 tunnor 5 skäppor 2 7/12 kappar korn.⁶⁹

Skolmagasinet i Alunda finns bokfört från och med 1818. Dess medel användes framförallt till att avlöna lärare, men även andra, såsom dess föreståndare samt en skrivare. Från och med 1828 ombildas skolmagasinet till församlingens skol- och avlöningsspannmålsfond, vilken utöver lärare och skrivare även avlönade barnmorskan och orgeltramparen. Under räkenskapsåret som föregick införandet av växelundervisning i Alunda, år 1819, var omsättningen i skolmagasinet 78 tunnor 3 skäppor ¾ kappar råg och 89 tunnor 4 skäppor 2 kappar korn och behållningen inför 1820 var 69 tunnor 7 skäppor 2 ¾ kappar råg och 81 tunnor 1 skäppa 1 korn.⁷⁰

Som framgår av de aktuella församlingarnas samlade tillgångar i skolkassor och skolmagasin hade man helt olika förutsättningar vid tiden för växelundervisningens införande. Medan Rasbo och Vaksala hade tillgång till räntan från ett skolkapital, vilken uppgick till 100 respektive 116 rdr b:co vid tiden för växelundervisningens införande,⁷¹ fick Alunda först från och med 1816 tillgång till en ränteinkomst om mellan 20 och 30 rdr b:co om året.

Utöver dessa "fasta inkomster" hade församlingarna även ränteinkomster från utlånade medel ur skolkassan och i Alunda och Vaksala även från utlånt spannmål ur skolmagasinet. Räntor ur skolkassan uppgick i Rasbo till 29 rdr 9 sk 1 r b:co år 1824 och i Vaksala utgjorde de 78 rdr 46 sk 5 r b:co år 1826, medan Alunda år 1819 hade liknande ränteinkomster om 7 rdr 22 sk 9 r rgm.⁷² Därtill inflöt det räntor till Vaksala skolmagasin om 3 tunnor och 4 kappar vardera av råg och korn och till Alunda skolmagasin om 8 tunnor 5 skäppor 2 ¾ kappar råg och 9 tunnor 7 skäppor 1 13/16 kappar korn.⁷³

Det blir därigenom tydligt att Alunda hade betydligt sämre förutsättningar än exempelvis Rasbo och Vaksala att genomföra kostbara förändringar av undervisningen. I och för sig hade man ett tämligen välfyllt skolmagasin, men som framkommer i undersökningen av kostnaderna var de ränteinkomster som flöt in till skolmagasinet redan in-tecknade i framförallt löner till lärare.

2.3 Kostnader i samband med växelundervisningens införande

När det gäller undersökningen av församlingarnas kostnader för undervisning försvåras den av att lärarna som nämnts utöver kontantlöner även avlöndades med naturalön (spannmål) och naturaförmåner i form av exempelvis husrum. Därtill finns det också uppgifter om att skolbarnens föräldrar i vissa fall betalade särskilda avgifter direkt till läraren.⁷⁴ I och med att uppgifterna rörande naturaförmåner inte alltid finns upptagna är det ofta svårt att exakt avgöra lärarens sammantagna inkomst. Detta märks exempelvis vid en jämförelse rörande utbetalningarna av lärarlöner i Alunda, Rasbo och Vaksala.

⁶⁹ Skolmagasinet huvudbok 1809–1841, vol 3, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁷⁰ Skolmagasinet räkenskaper 1818–1848, Magasinsräkenskaper 1818–1849, vol 3, Räkenskaper för övriga särskilda inrättningar och ändamål, LV, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁷¹ Från och med 1824 avsattes delar av räntan i Vaksala om 120 rdr för att betala bevillningen.

⁷² Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIa, Alunda kyrkoarkiv; Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv; Skolkassans huvudbok, 8/5 1769, Skolräkenskaper 1771–1872, Vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁷³ Skolmagasinet räkenskaper 1818–1848, Magasinsräkenskaper 1818–1849, vol 3, Räkenskaper för övriga särskilda inrättningar och ändamål, LV, Alunda kyrkoarkiv; Skolmagasinet huvudbok 1809–1841, vol 3, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁷⁴ Klose 2011 [1992], s. 171–182.

I Alunda betalade skolkassan ut sammanlagt 30 rdr rgm till två lärare från och med 1818 till och med 1822. Därefter ersattes samma lärare fram till och med 1827 med 20 rdr b:co. Från och med försommaren 1827 betalade skolkassan i stället ut 30 rdr b:co till tre lärare.⁷⁵ Denna förändring speglar dock inte antalet avlönade lärare i Alunda. Redan från och med 1818 finns det uppgifter om att även en skolmästare Boberg avlönades med 5 tunnor råg och 5 tunnor korn. Av skolmagasinets kassa framgår även att de andra lärarna, skolmästarna Lundgren och Wahlström, erhöll 1 tunna råg och 1 tunna korn respektive 4 skäppor råg och 4 skäppor korn ur magasinet. Dessa löner ändrades sedan inte nämnvärt förrän 1827, då Boberg erhöll 4, Lundgren 3 och Wahlström 2 tunnor av vardera råg och korn.⁷⁶ Därtill finns det även uppgifter från 1826 som omvittnar att det också var brukligt läraren fick mat i den läserote där han för tillfället undervisade.⁷⁷

Uppgifter i sockenstämmoprotokollet visar vidare att inte ens med hjälp av både skolkassans och skolmagasinets räkenskaper går det att säkert sluta sig till vilka som verkade som lärare i trakten. Av ett beslut på sockenstämman i Alunda den 1 oktober 1820 framgår att Bertil Georg Aug Ekorn antogs till ny lärare, för undervisning i de områden som Boberg inte hann med. Ekorn skulle dock få betalt först efter att han "å stället gjort sig känd och godkänd".⁷⁸ Några uppgifter om Ekorns avlöning har dock inte återfunnits.

Situationen i Alunda kan jämföras med Rasbo och Vaksala som ur skolkassan avlönade varsin lärare under den aktuella perioden. I Rasbo fick skolmästaren 66 rdr 32 sk per år medan skolmästaren i Vaksala erhöll 111 rdr 5 sk 4 r b:co ur skolkassan.⁷⁹ Vidare hade såväl skolmästaren i Rasbo som i Vaksala tillgång till ett skolmästarboställe, vilket tillsynes även fungerade som skollokal.⁸⁰

Som nämnts hade även Vaksala ett särskilt sockenmagasin, men från det gjordes emellertid inga utbetalningar till lärare.⁸¹ För Rasbos del finns det inga särskilda magasinräkenskaper som rör skolan och läraren finns heller inte upptagen bland dem som fick utbetalningar ur sockenmagasinet.⁸²

Mot bakgrund av dessa förhållanden har jag vid jämförelsen av utgifterna i de aktuella socknarna valt att endast utgå från skolkassan i de tre undersökta församlingarna och exkluderat de kostnader som rör lön till lärare. Detta ger följande diagram.

⁷⁵ Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIIa, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁷⁶ Skolmagasinets räkenskaper 1818–1848, Magasinsräkenskaper vol 3, 1818–1849, Räkenskaper för övriga särskilda inrättningar och ändamål, LV, Alunda kyrkoarkiv.

⁷⁷ Sockenstämmoprotokoll 6/8 1826, vol 2, Sockenstämmans protokoll 1809–1829, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁷⁸ Sockenstämmoprotokoll 1/10 1820, Sockenstämmans protokoll 1809–1829, vol 2, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

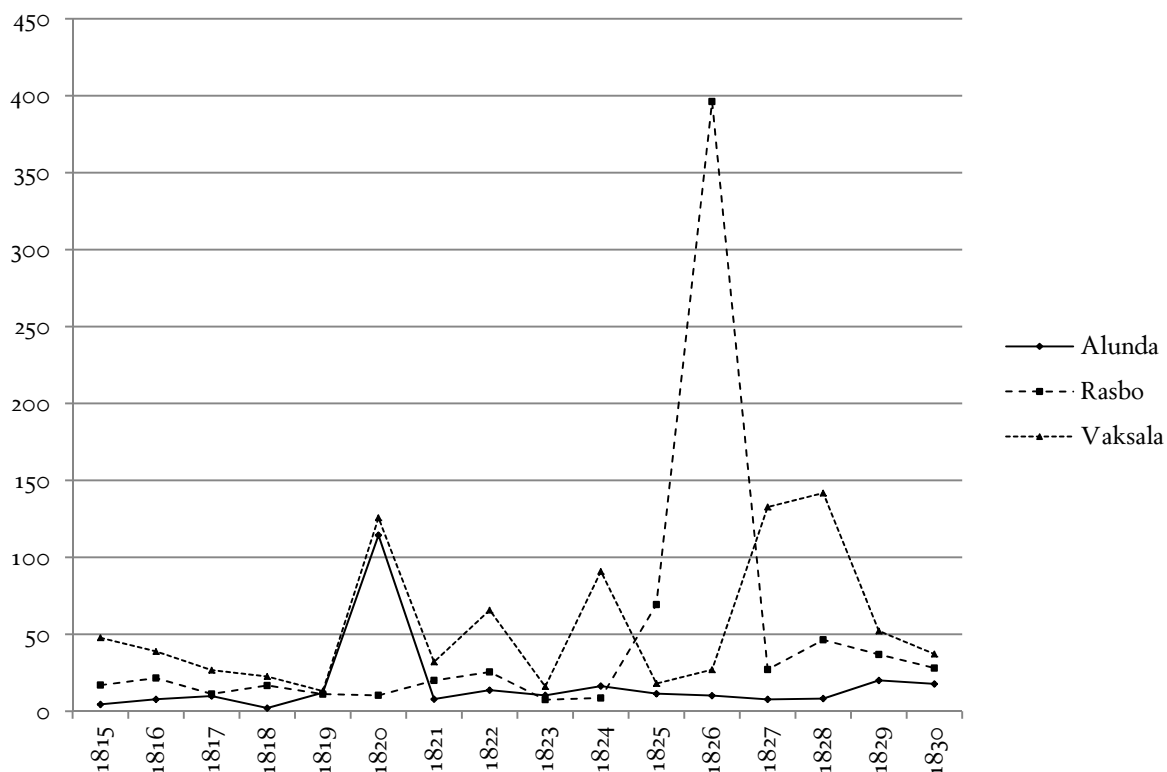
⁷⁹ Vad gäller räkenskaperna i Rasbo byter man från riksgäld till banco 1824, men det påverkar inte den summa som utbetalas. Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv; Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁸⁰ Se Project till en barna-skolas inrättande i Rasbo församling, medelst skolmästarens och barnens tillbörliga förhållande 16/10 1867, Handlingar angående skolan 1741–1875, vol 1, Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet, KIV, Rasbo kyrkoarkiv; Sockenstämmoprotokoll 3/7 1825, Sockenstämmoprotokoll 1782–1832, vol. 3, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Rasbo kyrkoarkiv; Skolmagasinets huvudbok 1809–1841, vol 3, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁸¹ Skolmagasinets huvudbok 1809–1841, vol 3, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁸² Sockenmagasinets räkenskapsbok 1796–1826, vol 1, Räkenskaper för övriga särskilda inrättningar och ändamål, LVa, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

Figur 2. Skolkassans utgifter i Alunda, Rasbo, Vaksala 1815–1830 exklusive lärarlöner

Källa: Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIa, Alunda kyrkoarkiv; Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv; Skolkassans huvudbok, 8/5 1769, Skolräkenskaper 1771–1872, Vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

Anm: Under den undersökta perioden görs vissa ändringar i bokföringen, vilka påverkar denna framställning. I Alunda görs bokslut efter varje kalenderår fram t.o.m. 1819. Därefter övergår man till ett verksamhetsår som börjar den 1 maj. Denna förändring genomförs successivt, vilket innebär att år 1820 i diagrammet avser utgifter fr.o.m. januari 1820 t.o.m. oktober 1821 och 1821 avser utgifter för perioden november 1821 – april 1822. I Vaksala genomfördes samma förändring redan 1814, vilket gör att uppgifterna i diagrammet avser tiden från 1 maj innevarande år till sista april nästkommande år. I Rasbo genomfördes en liknande förändring först 1836.

Kostnaderna i Alunda avser rdr rgm fram t.o.m. 1820–1821, därefter rdr b:co. Kostnaderna i Rasbo avser Rdr rgm fram t.o.m. 1823, därefter bdr b:co. Kostnaderna i Vaksala avser rdr b:co under hela perioden.

Som framgår av diagrammet i figur 2 hade skolkassorna inga stora utgifter när man väl räknar bort lärarlönerna. I och med att antalet lärare inte synes ha påverkats av växelundervisningens genomförande kan man redan utifrån utgifterna dra slutsatsen att växelundervisningen inte innebar några besparingar. Anledningen till detta var helt enkelt att kostnaderna för utbildning redan var mycket låga. År 1818 var exempelvis Alundas enda utgift, förutom den årliga rusttjänstbevillingen om 1 rdr 36 sk rgm, kostnaderna för en katekes som då uppgick till 12 sk.⁸³

Diagrammet i figur 2 visar emellertid att det också fanns år då man hade betydligt större utgifter, och intressant nog kan dessa ofta härledas till växelundervisningens införande. Om vi börjar i Alunda så utgjorde 1820 ett extremår, med mångdubblade utgifter ur skolkassan. Bilden kompliceras dock av att man under denna tid gjorde förändringar i socknens redovisningssystem, som innebar att man övergick från ett räkenskapsår som sammanföll med kalenderåret, till ett system där räkenskapsåret började och slutade i maj. Därmed blir diagrammet något missvisande eftersom 1820 års räkenskaper omfattade

⁸³ Skolkassans specialräkning 1803–1850, vol 5, 1786–1863, Räkenskaper för kyrka, LIa, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

perioden januari 1820 till oktober 1821.⁸⁴ Trots detta framstår 1820–1821 som en extrempå period med kostnader som var mer än 11 gånger så höga som genomsnittet under något av de övriga räkenskapsåren.

Av de drygt 114 riksdaler som under räkenskapsåret 1820–1821 utbetalades ur skolkassan i Alunda för andra utgifter än löner till lärarna kan märkas bland annat 5 arbetsböcker åt fattiga barn (1 rdr 12 sk); lancasterska tabeller (8 rdr 24 sk); ytterligare 4 tabeller (1 rdr 24 sk) samt ersättning för uppklistring av tabellerna (3 rdr); brädor till sandbänkar m.m. (7 rdr 24 sk); ersättning för snickerier vid nya skolan (20 rdr); 2 dussin räknetaflor, låsspik m.m. (17 rdr 34 sk 6 r); 6 st bläckhorn, spik och ståltråd (1 rdr 10 sk). Därtill ersattes skolmästare Boberg med 6 rdr 24 sk som ersättning för halva kostnaden för en "... resa till Söderfors för att inhämta wexelundervisningsmethod".⁸⁵ Att dessa kostnader inte bara innebar en relativ kostnadsexplosion, utan även märkbart påverkade skolkassan märks inte minst av att skolkassan detta räkenskapsår tvingades låna medel ur socknens fattigkassa. Lånet uppgick till 29 rdr 3 sk 5 r rgm, vilket i samband med övergången till riksbankssedlar omvandlades till 19 rdr 18 sk 4 r i b:co. Denna skuld växte sedan under våren 1822 till 33 rdr 16 sk b:co, och den reglerades av allt att döma först under räkenskapsåret 1822–1823.⁸⁶

Även vad gäller Rasbo församling märks växelundervisningens införande i skolräkenskaper. Under år 1825 inköptes bland annat tabeller och föreskrifter (5 rdr 20 sk); diverse pinnar och tavlor (1 rdr 16 sk); bänkar, hyllor m.m. (1 rdr 43 sk 4 r) samtidigt som en bokbindare Dahlström erhöll sammanlagt 22 rdr 7 sk för att uppfordra 31 lancasterska skoltabeller på papp med remmar att hänga dem i; för uppfodring av 80 mindre föreskrifter och 52 större tabeller; samt för 2 skrivböcker och 12 böcker papper.⁸⁷

De verkligt stora utgifterna kom dock året därpå, då utgifterna för annat än löner steg från drygt 69 rdr (1825) till 396 rdr (1826). Under 1826 inköptes i och för sig skiffertavlor, griffjar och räknetaflor (10 rdr 25 sk); Finemans räknebok (1 rdr 8 sk),⁸⁸ en monitörspipa (16 sk); 12 bleckhorn av bly; samt 12 Hübners *Bibliska historier*.⁸⁹ Dessa utgifter överskuggas dock av de kostnader som härrör från skolans ombyggnation, vilka stod för lejonparten av kostnaderna under 1826.⁹⁰ Som framgår av de diskussioner som fördes på sockenstämman var utbyggnaden av skolan ett direkt resultat av växelundervisningens införande.⁹¹ För ombyggnationen införskaffades 2 400 pannor taktegel (80 rdr); 4½ tolfter plankor (24 rdr) och 5 tolfter bräder (20 rdr). Därtill kom en räkning från skolmästaren Jerling för diverse småsaker till skolan (3 rdr 28 sk); en räkning från diversehandlanden Forsberg på lim, rödfärg, bläck, linjal m.m. (6 rdr 5 sk 4 r); samt en räkning från järnkrämarna Herbsta för inredning och diverse byggmateriel (34 rdr 10 sk 8 r).⁹²

Utöver detta kom även utgifter för arbete till Jan Jansson i Skaele för 17 dagars arbete vid golvinläggning i skolan (11 rdr 16 sk); smeden Oldberg för borring och sprängning (4 rdr 1 sk 6 r); snickaren Wahlberg för 16 dagars arbete samt resa till och från Stockholm för att ta mått på bänkar m.m. i lancasterskolan där (17 rdr 32 sk); Anders Andersson i Gävsta för hans och hans drängs 40 dagsverken samt körslor av olika slag (29 rdr 12 sk); Jan Jansson i Gävsta för 23 dagars arbete samt läggning av 460 pannor tegel (21 rdr 46 sk 10 r); soldaterna Bok, Bäve, Lejd och Ask för tillsammans 50 dagsverken (27 rdr 37 sk 4 r); för anstrykning med tjära på två trappor (1 rdr); skjuts åt glasmästaren (32 sk); Anders Andersson i Westersta för kakelugnens uppsättande (7 rdr); räkning från glasmästaren (11 rdr 30 sk 8 r); smeden

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Av räkenskaper framgår att Boberg skulle tvingas återbetala dessa pengar om han inte stannade i församlingen. Om han stannade skulle han även få ersättning för resten. Att Boberg också genomförde studieresan bekräftas genom räkenskaper för 1822, då Boberg erhöll ytterligare 4 rdr 16 sk som ersättning för kostnader i samband med resan till Söderfors.

⁸⁶ Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIIa, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

⁸⁷ Verifikationer, 1803–1828, vol 1, Räkenskaper för skola. Verifikationer, LIIb, Rasbo kyrkoarkiv.

⁸⁸ Carl Olof Fineman, *Lärobok uti räknekonsten, lämpad efter vexelundervisnings-metoden*, Stockholm, 1826.

⁸⁹ Med största sannolikhet Johann Hübner, *Walda berättelser utur den heliga skrift. Till swenska barns tjenst omarbetade efter Johan Hübner*, Stockholm, 1822.

⁹⁰ Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv.

⁹¹ Se kapitel 2.1.

⁹² Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa; Verifikationer, 1803–1828, vol 1, Räkenskaper för skola. Verifikationer, LIIb, Rasbo kyrkoarkiv.

Oldberg (4 rdr 19 sk); Anders Olsson i Westersta för 33 dagsverken (33 rdr 26sk 8 r); Anders Andersson i Westersta för 15 dagars arbete (10 rdr); smeden Uppström för skorstenarna (3 rdr 16 sk); samt för skjuts från Uppsala av järnplåtar (32 sk).⁹³

Även i Rasbos fall innebar de ökade kostnaderna i samband växelundervisningens införande att skolkassan inte riktigt räckte till. Inför 1826 hade man 487 rdr 8 sk 2 r i skolkassan, men trots detta drog kassan på sig en skuld på 109 rdr 24 sk 6 r som ett resultat av de ökade kostnaderna. Denna skuld kunde dock regleras redan följande år.⁹⁴

Av de tre undersökta församlingarna är Vaksala den församling där växelundervisningens införande är minst uppenbar utifrån summan av skolkassans årliga utgifter. Detta har inte bara att göra med att metodens införande där bara föranledde en mindre ombyggnation, utan har även sin förklaring i att utgifterna i Vaksala fluktuerade kraftigt under perioden. Exempelvis hade Vaksala högre utgifter än Alunda år 1820, trots att man av allt att döma inte gjorde några förändringar i undervisningen det året. Vaksalas kostnader detta år hade att göra med stora inköp av böcker, vilka omfattade 150 inbundna nya psalmböcker (75 rdr); 5 biblar (10 rdr 24 sk); 20 nya testament (8 rdr 42 sk 8 r); samt ytterligare 40 psalmböcker (20 rdr).⁹⁵

Tittar man närmare på utgifterna märker man dock tydligt att mycket av kostnaderna under 1827 har tydlig koppling till växelundervisningens införande. Exempelvis tar räkenskaperna upp 6 rdr 32 sk för resa till Stockholm för till "Wexelundervisningen nödiga skolmaterialers an- och hemskaffande".⁹⁶ Den skolmateriel som inköptes var 52 ark Abc-stavnings- och renläsningstabeller (1 rdr 8 sk); 9 ark dikteringstabeller (8 sk); 9 ark bibliska historien (6 sk); 1 bok belöningskort (16 sk); 3 ark allmänna skrivtabeller (12 sk); förskrifter (1 rdr 12 sk); 2 ark elementära räknatabeller (8 sk); anvisningen till deras [räknatabellernas] begagnande (1 sk); 32 engelska skiffertavlor (12 rdr); historiska och geografiska tabeller (8 sk) samt 12 Hübners Bibliska historia (8 rdr). Därtill inköptes snören till skiffertavlorna (1 rdr), sand till skrivbänken (10 sk 8 r) och papp till föreskrifterna (1 rdr 32 sk). Vidare betalade man för både papp och tabellernas uppklistring på den inköpta pappen (9 rdr 18 sk).⁹⁷

Under nästkommande år steg kostnaderna för skolan ytterligare något i Vaksala församling, från närmare 132 rdr (1827) till nästan 142 rdr (1828). Detta berodde emellertid inte på nya inköp av skolmateriel, utan var ett resultat av de ombyggnationer som gjordes med anledningen av skolans förändrade undervisningsmetoder.⁹⁸ För ombyggnationen införskaffades 1 350 pannor taktegel till skolhuset (45 rdr); näver (2 rdr 32 sk); 2 tunnor gråkalk (2 rdr 10 sk 8 r); en kvarts tunna vitkalk (16 sk); 300 stenar murtegel (5 rdr 16 sk); 2 tolfte bräder (4 rdr); 600 läkter [smala ribbor] (4 rdr); 900 femtumsspik till skolbyggningstaket (6 rdr); 800 fyrtumsspik till skolbyggningstaket (4 rdr); till smeden Hjort för två spännbjelksskruvar till panelen i skolhuset (1 rdr). Därtill kom utgifter för arbete för teglets upplastning vid Upsala Brygga (1 rdr); till Björk för spismurens repsättning i skolhuset [4 1/4 dagar] (4 rdr 12 sk); till f.d. soldaten Klang för biträde vid murarearbetet 4 1/4 dagar (2 rdr 40 sk); till Per Jansson i Svidje för Smide (10 sk 8 r); till Carl Andersson i Skälby för uppläggnings av taktegel på skolhuset (1 rdr 16 sk); till Klang för uppläggnings av taktegel på skolhuset samt för lagning av golvet och panelen i skolhuset (3 rdr).⁹⁹

Till skillnad från Alunda och Rasbo innebar inte utgifterna för växelundervisningens införande i Vaksala att skolkassan drog på sig några skulder. Inför nästa räkenskapsår hade man, utöver det donerade skolkapitalet, istället en behållning om 1411 rdr 28 sk 10 r år 1828.¹⁰⁰

⁹³ Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa; Verifikationer, 1803–1828, vol 1, Räkenskaper för skola. Verifikationer, LIIb, Rasbo kyrkoarkiv.

⁹⁴ Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo kyrkoarkiv.

⁹⁵ Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Se kapitel 2.1.

⁹⁹ Skolräkenskaper 1771–1872, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

¹⁰⁰ Skolkassans huvudbok, 30/4 1829, Skolräkenskaper 1771–1872, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

Som framgått medförde växelundervisningen inte några möjligheter till besparingar, utan snarare medförde själva införandet kännbara utgifter. I både Alunda och Rasbo drog skolkassan till och med på sig skulder i samband med växelundervisningens införande och det var bara i Vaksala som man kunde genomföra reformerna, utan att skolkassan dränerades.

När det gäller utgifterna kan dessa delas in i två kategorier, dels utgifter för skolmateriel och dels utgifter för ombyggnationer. Av dessa var det ombyggnationerna som var de otvetydigt mest omfattande. Som framgår av de studerade socknarna synes det ha krävts en stadd kassa för att församlingen skulle våga ta steget fullt ut och även genomföra ombyggnationer för att möjliggöra en övergång till de nya undervisningsmetoderna.

Man kan dock fråga sig om inte en sådan investering trots allt kunde göras lönsam, eftersom växelundervisningen var anpassad för undervisningen av stora grupper av skolbarn. Nästa underkapitel kommer därför att ägnas åt de mer långsiktiga effekterna av växelundervisningens införande på församlingarnas kostnader.

2.4 Långsiktiga effekter på församlingens kostnader för undervisning

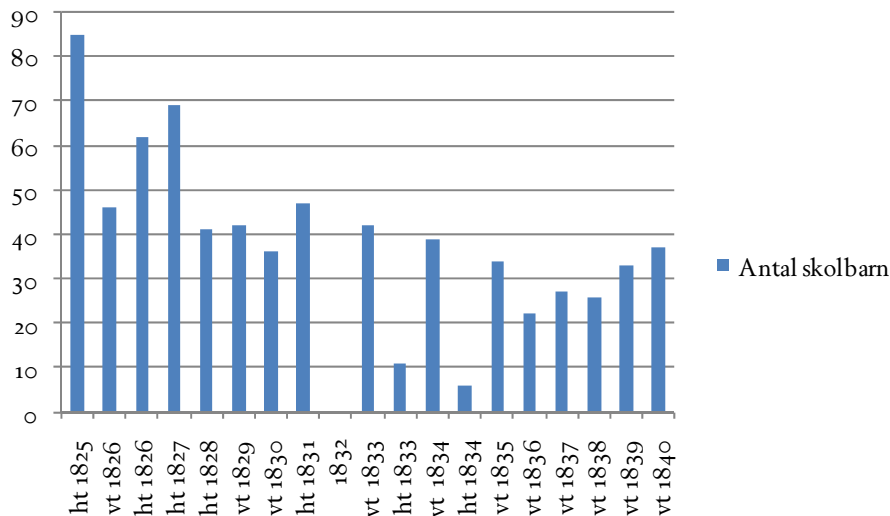
Som framgår av diagrammet i figur 2 verkar de ökade kostnaderna i samband med växelundervisningens införande framförallt ha varit engångskostnader. Efter att man köpt in den nödvändiga skolmaterielen och gjort de ombyggnationer som krävdes återgick kostnaderna närmast till de tidigare nivåerna. I och med att kostnaderna för undervisningen redan var mycket små och man inte kunde minska antalet lärare är det svårt att se möjligheten för någon minskning av utgifterna. Däremot skulle man mot bakgrund av hur växelundervisningen lanserades,¹⁰¹ kunna tänka sig att den förändrade undervisningen gjorde det möjligt att undervisa fler barn till samma kostnad som tidigare. Därmed skulle engångskostnaderna för växelundervisningens införande kunna ses som en investering, vilken med tiden kunde hjälpa socknen att hålla kostnaderna i schack, eftersom kostnaden per undervisat barn sjönk.

Att så också kunde vara fallet framgår exempelvis av utvecklingen i Rasbo sockenskola, där antalet undervisade barn enligt växelundervisningssällskapetets årsberättelse gick från 18 till 85 barn i samband med växelundervisningens införande 1825. Därmed skulle kostnaden per skolbarn ha kunnat minskas till en dryg femtedel av den tidigare kostnaden, vilket skulle ha inneburit att de ökade kostnaderna tämligen omgående kunde ha tjänats in i jämförelse med att anställa en eller ett par nya lärare för att undervisa de nytillkomna skolbarnen. En närmare studie av antalet inskrivna skolbarn i Rasbo sockenskola visar dock att så inte blev fallet.

---

¹⁰¹ Se ex. Gerelius i kap. 1.2.

Figur 3. Antalet inskrivna skolbarn i Rasbo sockenskola, 1825–1840

Källa: Inskrivningsbok 1825–1831, 1833–1845, 1847–1855, 1825–1855, vol 3, Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet, KIV, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

Anm: Vad gäller 1832 saknas det uppgifter om inskrivna skolbarn i inskrivningsboken. Det låga antalet elever under ht 1833 och ht 1834 har att göra med att ett mindre antal av årets skolbarn läste under höstterminen i stället för under vårterminen.

Som framgår av diagrammet i figur 3 var tillströmningen av nya skolbarn tämligen tillfällig. Redan 1828 hade elevantalet mer än halverats och man nådde aldrig upp till mer än drygt hälften av 1825 års siffror igen under den undersökta perioden. Minskningen märks redan under 1827, då flera barn enligt anteckningar i inskrivningsboken slutade besöka skolan. Tendensen var till och med så tydlig att sockenprästen i samband med den examen som hölls i november 1827 såg sig föranledd att kommentera saken. I samband med examen skall han ha framhållit att han i och för sig var nöjd med de kunskaper som uppvisats i samband med examen, men att han samtidigt var besviken över hur vissa barn inte tog vara på den utbildning som gavs.¹⁰²

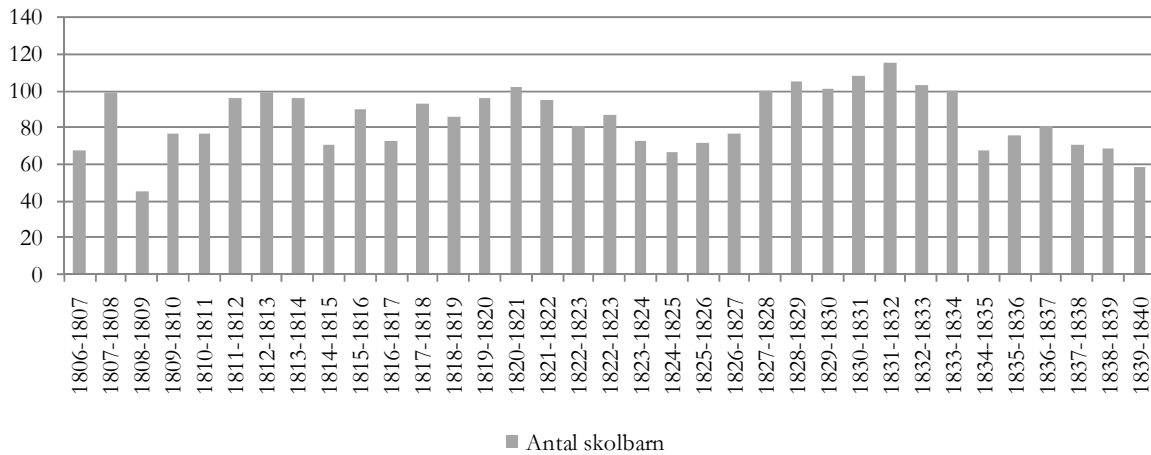
Trots denna återgång undervisades dock fler när man väl infört de nya metoderna (om man bortser från de mellanterminer som höstterminerna 1833 och 1834 utgjorde), än de 18 barn som enligt växelundervisningssällskapets uppgifter skulle ha gått i Rasbos sockenskola före växelundervisningens införande. En närmare undersökning av skolkassans räkenskaper visar dock att antalet skolbarn hade varit långt större även under tidigare år. Så sent som 1818 hade man exempelvis vid sommarexamen den 22 juni delat ut kontantbelöningar och böcker till inte mindre än 37 barn, vilket i sig måste ses som det lägsta antalet skolbarn som kan ha besökt skolan under den våren.

När det gäller utvecklingen i Vaksala församling finns det uppgifter om antalet skolbarn ända sedan 1806. Dessa visar på följande utveckling under tiden fram till 1840.

¹⁰² Inskrivningsbok 1825–1831, 1833–1845, 1847–1855, vol 3, 1825–1855, KIV, Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

Figur 4. Antalet inskrivna skolbarn i Vaksala sockenskola, 1806–1840

Källa: Förteckning på skolbarn 1805–1855, vol 1, Förteckning över skolpliktiga barn 1805–1944, KIVb, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.
Anm: Uppgifterna fram till 1822–1823 avser hela verksamhetsåret (från maj till maj). Från och med 1822–1823 övergår man till att i stället ange antalet skolbarn under läsåret. Förändringen har inneburit att det för 1822–1823 finns två uppgifter i diagrammet (den första gäller verksamhetsåret och den andra läsåret).

Inte heller i Vaksala synes införandet av växelundervisning medfört någon möjlighet att få tillstånd en märkbar minskning av kostnaderna per skolbarn. Detta hade framförallt att göra med att man redan hade ett stort antal skolbarn. Efter att växelundervisningen infördes och skolan byggdes om ökade i och för sig antalet skolbarn, men som diagrammet i figur 4 visar hade man också tidigare haft över 100 barn i skolan, och redan under läsåret 1834–1835 hade elevantalet sjunkit till samma nivå som innan förändringarna i undervisningen.

Utifrån elevantalets utveckling i Rasbo och Alunda kan man dra den slutsatsen att det verkar ha varit svårt att kraftigt öka antalet elever i en sockenskola för att nå den kostnadseffektivitet som växelundervisningsmetoden utlovade. Orsakerna till detta framgår inte av de resultat som presenterats här. Därtill skulle behövas en närmare undersökning av antalet barn i socknen och i vilken mån de besökt skolan alternativt på annat sätt fått undervisning.¹⁰³ En tänkbar förklaring är dock att socknarna var allt för glesbefolkade för att man skulle kunna samla tillräckligt många barn i en och samma skola. För att belägga denna tes krävs dock vidare undersökningar.

2.5 De förändrade metodernas inverkan på undervisningens innehåll

Mot bakgrund av de resultat som presenterats här kan man fråga sig varför dessa socknar trots allt valde att införa växelundervisning. Som framkommit verkar förhoppningarna om ekonomiska besparingar inte ha varit särskilt framträdande och resultatet av förändringarna i de aktuella socknarna visar tydligt att växelundervisningens införande snarare innebar att kostnaderna, åtminstone tillfälligt, ökade. Frågan blir då vad man egentligen fick ut av reformerna.

En närmare analys av såväl protokoll som räkenskaper och andra handlingar rörande skolväsendet visar att införandet av växelundervisning även sammanföll med en tydlig utökning av undervisningens innehåll. Som nämnts redan i beskrivningen av beslutsgången i Alunda framhöll man där att växelundervisningen också skulle ge möjlighet för skolbarnen att lära sig skriva och räkna. En liknande föränd-

¹⁰³ Av statistik från församlingarna framgår att exempelvis Rasbo år 1825 hade en befolkning om 1 942 individer, varav 380 barn (198 pojkar och 182 flickor) Statistiska tabeller, 1820–1829, vol. 7, Andra befintliga längder, G, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

ring antyds även i anknytning till övergången till växelundervisning i Vaksala. För vid samma möte där man beslutade att införa växelundervisning i Vaksala sockenskola, togs det även beslut om att under de årstider som väderleken så tillät, skulle barnens skoldag förlängas, för att förbättra skolbarnens kunskaper i stavning, och om föräldrarna så önskade, även i skrivning och räkning.¹⁰⁴

Att dessa beslut även innebar faktiska förändringar av undervisningen får vidare visst stöd av de inköp som finns upptagna i räkenskaperna. Exempelvis finns det inom de studerade socknarna inga uppgifter om inköp av grifflar, som användes när barnen skulle lära sig skriva, eller bläckhorn, förrän vid införandet av växelundervisningen. Vidare är det också först i samband med växelundervisningens införande som det förekommer uppgifter om inköp av skolmateriel för matematikundervisning, såsom räknatabeller, och som i Rasbos fall, Carl Olof Finemans *Lärobok uti räknekonsten, lämpad efter vexelundervisnings-metoden*.¹⁰⁵

Närmare studier av inköpen visar även att man verkar ha utökat skolornas tillgång till böcker efter det att man förändrade undervisningsmetoderna. Innan växelundervisningens införande utgjordes de flesta bokinköpen av katekeser, psalmböcker, Nya testamentet eller hela Bibeln.¹⁰⁶ Ofta framgår det även att dessa inköp inte var till skolan utan för utdelning till antingen flitiga eller fattiga barn. Efter växelundervisningens införande i Alunda började man även köpa in ABC-böcker och från och med verksamhetsåret 1830–1831 finns det även uppgifter om att man köper in läroböcker i biblisk historia. Uppgifter om inköp av läroböcker i biblisk historia återfinns även i räkenskaperna för Rasbo och Vaksala socknar i samband med växelundervisningens införande. Av dessa framgår det att det rörde sig om Hübners *Bibliska historia*,¹⁰⁷ vilken även användes vid undervisningen i läroverkens första klasser. Därtill finner man i Vaksalas räkenskaper också uppgifter om att man år 1827 även köpte in tabeller för historia och geografi samt att man skall ha införskaffat 12 exemplar av Bowles engelska föreskrifter.¹⁰⁸

Utöver räkenskaperna finns det även i listorna över skolbarn uppgifter som kan ge upplysning om vad undervisningen bestod i. Ett problem i sammanhanget är dock att i Alunda och Rasbo, där man i listorna över skolbarn även fört in uppgifter över vad de lärt sig, finns det bara uppgifter från tiden efter växelundervisningens införande. Detta till trots finns det dock möjlighet att göra vissa uttalanden om vad reformerna innebar.

I Alunda kan man exempelvis studera skillnaden mellan Boberg, som genom sin studieresa till Söderfors skaffat sig kunskaper om växelundervisning, och Lundgren och Wahlström som av allt att döma undervisade på ett annat sätt.¹⁰⁹ Av de listor över skolbarn som finns bevarade från undervisningen i Alunda framgår det att Boberg under läsåret 1822–1823 var den ende som även undervisade barnen i att skriva. Vidare undervisade Lundgren och Wahlström i kristendom utifrån lilla och stora katekesen samt psalmboken, medan Boberg också använde sig av Bibeln. Under läsåret 1823–1824 uppger även Lundgren att han undervisat i skrivning samt använt såväl psalmboken som hustavlarna, men i uppgifterna för de två kommande läsåren nämns bara stora och lilla katekesen som utgångspunkt för Lundgrens undervisning i kristendom. Vad gällde Bobergs undervisning utökades den även med ABC-bok samt räkning

¹⁰⁴ Sockenstämmoprotokoll 12/8 1827, Sockenstämmans protokoll 1818–1832, vol 6, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

¹⁰⁵ Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIa, Alunda kyrkoarkiv; Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo församlings kyrkoarkiv; Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

¹⁰⁶ Det enda undantaget i sammanhanget är Vaksala socken som redan 1818 började köpa in ABC-böcker. Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

¹⁰⁷ Av allt att döma Hübner 1822.

¹⁰⁸ Bowles engelska föreskrifter var av allt att döma direktimporterade tabeller, vilka användes för att lära sig bokstäverna. Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIa, Alunda kyrkoarkiv; Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo församlings kyrkoarkiv; Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

¹⁰⁹ Skillnaden dessa lärare emellan framhålls i ett sockenstämmoprotokoll från hösten 1822, där det tydligt framgår att Boberg till skillnad från sina kolleger undervisade efter Bell-Lancasterska methoden. Sockenstämmoprotokoll 11/8 1822, Sockenstämmans protokoll 1809–1829, vol 2, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, KI, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

under läsåret 1823–1824 och från och med året därpå nämns även historia bland de ämnen som togs upp. En närmare granskning av skolbarnens framsteg i de olika ämnena och böckerna visar emellertid att det bara var några enstaka av Bobergs elever som även lärde sig skriva och räkna. Ett sådant undantag utgjordes av Per, son till Mats Person på Kihlby ägor, som efter läsåret 1824–1825 räknade "quator species i simpla tal, regula de tri samt intresseuträkning".¹¹⁰

Vad gäller undervisningen i Rasbo finns det möjlighet att jämföra skolbarnens kunskaper vid inskrivningen med de som kunde uppvisas ett par år efter det att man infört växelundervisning. I inskrivningsuppgifterna från 1825 finns det bara två som börjat lära sig skriva, Frans Person i Kräbys nästan 12-åriga son Per och Anders Erson i Örbys 13-åriga son, Jan, varav åtminstone Per hade gått vid skolan sedan tidigare. Detta kan jämföras med kunskaperna vid examen den 17 november 1827, då det framgick att av 69 skolbarn var det 20 som åtminstone börjat lära sig räkna och 19 som hade något slags färdighet i att skriva. Som exempel på vad ett skolbarn kunde lära sig under några år i Rasbo skola under slutet av 1820-talet kan tas Jan, son till Jan Jansson i Skeke. När han skrevs in i Rasbo sockenskola vid sju års ålder år 1825 "hade han börjat läsa rent men kunde icke fullkomligt stafva". Nästan fem år senare, vid examen den 10 juli 1830, uppges att Jan då läste bra i bok och utantill i Luthers lilla katekes med Svebilii förklaringar. Vidare skrev han meningar på både paper och tavla. I matematiken hade han nått till division i enkla tal och subtraktion i sorter.¹¹¹

Utöver den förändrade undervisningen kan i Alunda också märkas att man i och med övergången till växelundervisning även började dela ut premier i samband med examina. Redan före förändringarna i undervisningen hade man i och för sig delat ut böcker åt snälla eller fattiga barn, men av övergången till att i stället dela ut premier får man intrycket av att det nu handlade om att i första hand belöna framsteg i studierna.¹¹² Liknade förändringar kan också märkas i Vaksala och där är det även tydligt att förändringen hade en koppling till växelundervisningen. Som nämnts ingick belöningar som en del i framförallt Lancasters system,¹¹³ och som framgått av beskrivningen av Vaksalas inköp av skolmateriel, införskaffade man särskilda belöningskort i samband med övergången till växelundervisning. Från år 1830 och framåt nämns också att skolbarnen fick belöningar vid examen och från och med 1835 nämns det uttryckligen att belöningspengarna användes för att lösa in barnens belöningskort.¹¹⁴

Det som talar emot att introduktionen av belöningar för skolbarnens flit uteslutande skulle ha varit ett resultat av växelundervisningens införande är emellertid att man i Rasbo hade en lång tradition av att dela ut premier vid examen. Ända sedan 1775 finns det uppgifter i räkenskaperna för Rasbos skolkassa om vilka skolbarn som i samband med examen fått premier.¹¹⁵

¹¹⁰ Listor över undervisade barn och betygskataloger, 1823–1846, vol 1, Skolrådets protokoll och andra handlingar rörande skolväsendet, KIV, Alundas kyrkoarkiv, ULA.

¹¹¹ Under 1831 gjorde han inga ytterligare framsteg och han var ofta frånvarande. Därefter finns inga anteckningar om hans skolgång. Inskrivningsbok 1825–1831, 1833–1845, 1847–1855, 1825–1855, vol 3, Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet, KIV, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

¹¹² Skolkassans specialräkning 1803–1850, 1786–1863, vol 5, Räkenskaper för kyrka, LIIa, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

¹¹³ Se exempelvis Kaestle 1973, s. 76–79.

¹¹⁴ Specialräkning 1811–1876, vol 4, Räkenskaper för skola, LIIa, Vaksala kyrkoarkiv, ULA.

¹¹⁵ Skolräkenskaper 1772–1836, vol. 1, Räkenskaper för skola, LIIa, Rasbo församlings kyrkoarkiv.

3 Sammanfattande diskussion

Som framkommit av denna studie innebar introduktionen av växelundervisning ingalunda några möjligheter till besparingar. Att så skulle vara fallet är vid närmare eftertanke knappast heller att förvänta. Som redan Kaestle påpekat fanns det för den som var rädd för utgifter en ännu billigare lösning, vilken innebar att man helt enkelt inte anordnade någon undervisning alls.¹¹⁶

För svenskt vidkommande komplicerades emellertid situationen av att det allt sedan 1686 års kyrkolag fanns ett krav på att barn skulle lära sig läsa.¹¹⁷ Detta krav specificerades sedan genom ett kungligt beslut 1723, där det framgick att om föräldrarna inte kunde lära sina barn läsa, och om de genom fattigdom inte kunde bekosta undervisning för sina barn, blev det socknens ansvar att se till att barnen fick den undervisning de behövde.¹¹⁸ Att detta beslut var vägledande framgår bland annat av att man i det projekt som upprättades vid Rasbo sockenskolans inrättande faktiskt hänvisar till just 1723 års beslut.¹¹⁹

Mot bakgrund av detta framstår knappast valet att inte anordna någon undervisning alls som ett alternativ, åtminstone inte om det var så att det fanns familjer i socknen som inte kunde lära sina barn läsa. Som denna studie visar fanns det dock billigare lösningar än att inrätta växelundervisningsskolor. Som exemplet Alunda visar, var ett system med ambulering lärare betydligt enklare än att bygga en ny skola.

Studien visar även att införandet av växelundervisning var förknippat med substantiella kostnader, även om driftskostnaderna inte förändrades nämnvärt av de ändrade undervisningsmetoderna. Trots att de ökade kostnaderna snarast var av engångskaraktär behövde församlingarna i regel ha en relativt god ekonomi och särskilda medel avsatta för skolverksamhet, för att genomföra reformen. Föreliggande studie kan därmed sägas stödja Oddens närmast självklara tes att reformer ofta medför höjda utgifter i form av engångskostnader och att avsaknaden av medel för att täcka dessa kostnader gör att reformen inte kan genomföras fullt ut.

När det gäller sammansättningen av de ökade kostnaderna i samband med växelundervisningens införande uppvisar den få likheter med det moderna exemplet i Oddens studie. Detta märks inte minst i att Odden framförallt intresserar sig för personalkostnader och kostnader för ny teknik. Detta kan jämföras med föreliggande studie, där kostnaderna för nödvändiga ombyggnationer av skolbyggnaden överskuggar kostnaderna för undervisningsmateriel. Som framgått krävde växelundervisning att samtliga skolans elever undervisades i ett enda stort skolrum,¹²⁰ för att läraren skulle kunna övervaka skolbarnens arbete under monitörernas överinseende. Denna kostnad kunde som i Rasbo församlings fall vara mångdubbelt högre än kostnaderna för skolmateriel.

Möjligheterna att med ett ökat antal skolbarn minska kostnaderna per undervisad elev synes vidare ha varit begränsad. Som utvecklingen i Rasbo sockenskola visar var det i och för sig fullt möjligt att ta in

---

¹¹⁶ Kaestle, 1973, s. 5

¹¹⁷ För folkundervisningens utveckling i Sverige, se ex. Daniel Lindmark, *Reading, writing and schooling: Swedish practices of education and literacy, 1650–1880*, Umeå, 2004, s. 87 f.

¹¹⁸ Viktor Fredriksson, Edvard Rodhe & Albin Warne (red.), *Svenska folkskolans historia*. D. 1, *Inledande översikt*, Stockholm, 1940, s. 283–286.

¹¹⁹ Projekt till en barna-skolas inrättande i Rasbo församling, medelst skolmästarens och barnens tillbörliga förhållande 16/10 1867, Handlingar angående skolan 1741–1875, vol 1, Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet, KIV, Rasbo kyrkoarkiv, ULA.

¹²⁰ Uppgifter från perioden ger dock vid handen att det inte var några enorma skolsalar det var frågan om. Exempelvis menade man att ett rum på knappt 12 x 8 meter skulle kunna rymma så många som 200 barn. Viktor Fredriksson & Klas Aquilonius (red.), *Svenska folkskolans historia*. D. 2, *Det svenska folkundervisningsväsendet 1809–1860*, Stockholm, 1942, s. 474.

fler skolbarn, men som det visade sig hade man där svårt att bibehålla det högre elevantalet. Vad detta berodde på har inte kunnat klarläggas inom ramen för denna studie. Som statistiska uppgifter rörande socknen visat var det emellertid inte brist på barn i socknen, utan orsaken måste sökas annorstädes.¹²¹

Mot bakgrund av dessa resultat framstår det inte längre som sannolikt att växelundervisningen skulle ha införts i Sverige på grund av i första hand ekonomiska skäl. Varken i argumentationen på sockenstämmorna eller i församlingarnas kostnader för undervisning finns det något som stöder detta. Snarare verkar det ha varit en vilja att förnya undervisningen som låg bakom de lokala besluten att införa växelundervisning.

Som framgått sammanföll växelundervisningens införande i samtliga tre av de undersökta socknarna med en utvidgning av undervisningens innehåll. Från att tidigare ägnat sig närmast uteslutande åt läsning av för kristendomen centrala texter breddade man nu repertoaren. Därtill började man även erbjuda möjligheten för barnen att också lära sig skriva och räkna. Denna förändring av innehållet bör självfallet inte överdrivas, de religiösa texterna kom även efter övergången till växelundervisning att utgöra undervisningens kärna, men att undervisning på detta sätt trots allt breddades visar att reformen snarare var att se som en satsning på undervisningen i bygden, än som ett sätt att hitta en billig lösning.

Bilden av växelundervisningens införande som ett uttryck för att en socken satsade på undervisning grumlas emellertid av den bristande viljan att bekosta reformerna. Av de socknar som studerats i denna undersökning var det bara de som tackvare generösa donationer hade en fungerande skolekonomi, och som redan hade ett skolhus, som också lyckades införa växelundervisning i sina skolor. I den socken där man inte hade något skolkapital, vars ränta kunde bekosta såväl investeringar som driftskostnader, lyckades man inte heller genomföra reformen fullt ut.

Som framhållits i tidigare forskning synes folkundervisning ha varit ett fenomen som på många håll i världen tillkom på privat initiativ för att senare vinna statligt ekonomiskt stöd. Även i Klosés studie av förhållandena i Sverige framhålls att folkundervisningen före 1842 års folkskolestadga i första hand var finansierad av sockenborna. Mot bakgrund av de socknar som närstuderats i denna uppsats framstår detta emellertid som en sanning med modifikation. I och för sig kan denna studie bekräfta att några bidrag från kronan eller kyrkan inte utgick, men det fanns heller ingen större vilja från sockenborna att bidra med medel. Med undantag från Alundas sockenbor, som under perioden 1822–1833 gav i genomsnitt nästan 29 rdr om året vid insamlingar i samband med dop, begravningar och bröllop,¹²² tillhörde tillskott till skolkassan från sockenborna undantagen. I stället var det ståndspersoner av olika slag som bidrog med de största summorna till socknarnas skolkassar och som framgår av utvecklingen i Rasbo och Vaksala var deras skolkassar i praktiken byggda på generösa gåvor från adliga familjer.

Sockenborna spelade däremot en viktig roll som låntagare i socknens skolkassa, vilket exempelvis i Alunda var helt avgörande för att kassan, med hjälp av räntor på lån ur kassan, skulle bli så pass omfattande att man under andra hälften av 1810-talet kunde börja avlöna lärare på en mer regelbunden basis. Vidare var det även sockenborna som till stor del stod för de arbetsinsatser som krävdes vid skolornas ombyggnation i Rasbo och Alunda, om än mot betalning. Man kan därmed hävda att sockenborna var i

¹²¹ En möjlig förklaring kan ha varit att inte alla socknens barn hade möjlighet att ta sig till skolan p.g.a. avståndet till sockenskolan. För att närmare undersöka i vilken mån denna faktor inverkar krävs en studie av varifrån skobarnen kom för att på så sätt klarlägga hur stort det faktiska upptagningsområdet var. En annan möjlig förklaring utgår från behovet av utbildning. Som framgått fanns det under den aktuella perioden inga andra formella krav på befolkningens kunskaper än att de skulle kunna läsa tillräckligt bra för att kunna tillgodogöra sig de kunskaper som krävdes för nattvardsgången och husförhören. Detta måste rimligtvis ha påverkat behovet av vidare skolgång efter det att barnen väl besatt de rudimentära kunskaper som lagstiftningen krävde. För att närmare undersöka behovet av utbildning skulle de inskrivna skolbarnens tid i skolan kunna kartläggas för att klarlägga utifall dess elever framförallt bestod av barn som gick något år för att lära sig läsa eller om flertalet elever besökte skolan under flera år för att tillägna sig även vidare kunskaper. I detta sammanhang bör även det ökade behovet av skrivkunighet beaktas. För tidigare forskning om skrivkunighet under den aktuella perioden, se Anders Nilsson & Birgitta Svärd, *Skrivkunighet på landsbygden i Skåne under tidigt 1800-tal: källmaterial och preliminära resultat*, Lund, 1993; Daniel Lindmark, *Pennan, plikten, prestigen och plogen: den folkliga skrivkunighetens spridning och funktion före folkskolan*, Umeå, 1994.

¹²² Dessa gåvor upphörde tvärt efter räkenskapsåret 1832–1833. Därefter finns det bara uppgifter om kollekt som tillföll skolan, och dessa uppgick ofta inte till mer än en dryg riksdaler om året. Skolkassans specialräkning 1803–1850, vol 5, 1786–1863, Räkenskaper för kyrka, Lla, Alunda kyrkoarkiv, ULA.

högsta grad involverade i skolans utveckling, men när det kom till ekonomiska bidrag var man mer sparsam.

Avslutningsvis bör även nämnas att de resultat som presenterats här är i högsta grad preliminära. De bygger på tre socknar i Uppland. För att få säkrare belägg krävs inte bara undersökningar av fler församlingar, utan även av skolor av annat slag. Exempelvis behövs undersökningar av växelundervisningsskolor som inrättades i städerna och sådana som uppfördes vid bruk eller större gods. Förhoppningsvis kan sådana studier visa vad större elevantal samt andra ekonomiska tillgångar kunde ha för betydelse för växelundervisningen införande.

Referenser

Opublicerat material

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Alunda kyrkoarkiv

- KI: Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar
- KIV: Skolrådets protokoll och andra handlingar rörande skolväsendet
- LIIa: Räkenskaper för kyrka
- LV: Räkenskaper för övriga särskilda inrättningar och ändamål

Rasbo kyrkoarkiv

- G: Andra befintliga längder
- KI: Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar
- KIV: Skolrådets protokoll m fl handlingar rörande skolväsendet
- LIIa: Räkenskaper för skola
- LIIb: Räkenskaper för skola. Verifikationer
- LVa: Räkenskaper för övriga särskilda inrättningar och ändamål

Vaksala kyrkoarkiv

- KI: Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar
- KIVb: Förteckning över skolpliktiga barn
- LIIa: Räkenskaper för skola

Opublicerade uppsatser

- Adams, Earl Wayne, The history of public School finance in Mississippi, opubl. diss, The University of Mississippi, 1980
- Bittman, Daniel, A history of public school finance and educational trends in the state of Nevada: summary and conclusions, opubl. diss, Graduate College University of Nevada, Las Vegas, 2003
- Lindell, Fredrik, Folkskolans införande i Harbo socken: förordning, finansiering och föräldraåsikter, opublicerad seminarieuppsats, Inst för utbildning, kultur och medier, Uppsala, 2010a
- Lindell, Fredrik, En växande och växlande metod och dess förutsättningar: en studie av växelundervisningens framväxt i 1820-talets Sverige, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Uppsala, 2010b

Publicerat material

- British and Foreign School Society, *Manual of the system of primary instruction pursued in the model schools*, London, 1831
- Carpentier, Vincent, "Public expenditure on education and economic growth in the UK, 1833–2000" i *History of Education* vol. 32, nr. 1, 2003
- Edgren, Henrik, *Publicitet för medborgsmannavett: det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831*, Uppsala, 2005
- Eklof, Ben, "The Myth of the Zemstvo School: The Sources of the Expansion of Rural Education in Imperial Russia: 1864–1914", i *History of Education Quarterly*, Vol. 24, No. 4, Winter, 1984
- Elgenstierna, Gustaf (red.), *Riddarhusets stamtavlor*, Version 3.0, Riddarhusdirektionen, Stockholm, 2002
- Fant, Johan Eric, Låstbom, August Theodor & Fant, Andreas Michael, *Upsala ärkestifts herdaminne*. D. 1, Uppsala, 1842
- Fant, Johan Eric, Låstbom, August Theodor & Fant, Andreas Michael, *Upsala ärkestifts herdaminne*. D. 3, Uppsala, 1845
- Fineman, Carl Olof, *Lärobok uti räknekonsten, lämpad efter vexelundervisnings-metoden*, Stockholm, 1826
- Fredriksson, Viktor & Aquilonius, Klas (red.), *Svenska folkskolans historia*. D. 2, *Det svenska folkundervisningsväsendet 1809–1860*, Stockholm, 1942
- Fredriksson, Viktor, Rodhe, Edvard & Warne, Albin (red.), *Svenska folkskolans historia*. D. 1, *Inledande översikt*, Stockholm, 1940
- Gerelius, Johan Adolph, *Det brittiska eller lancasterska uppfostrings-systemet*, Stockholm, 1820

- Hodacs, Hanna, *Converging world views: the European expansion and early-nineteenth-century Anglo-Swedish contacts*, Uppsala, 2003
- Hofberg, Herman, *Svenskt biografiskt handlexikon: alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid. D 1*, 1906
- Hübner, Johann, *Walda berättelser utur den heliga skrift. Till svenska barns tjänst omarbetade efter Johan Hübner*, Stockholm, 1822
- Kaestle, Carl F. (red.), *Joseph Lancaster and the monitorial school movement: a documentary history*, New York, 1973
- Klose, Gunilla, *Folkundervisningens finansiering före 1842*, Uppsala, 2011 [1992]
- Lancaster, Joseph, *Improvements in education, as it respects the industrious classes of the community: containing a short account of its present state, hints towards its improvement, and a detail of some practical experiments conducive to that end*, London, 1803
- Lerman, Nina E., "The Uses of Useful Knowledge: Science, Technology, and Social Boundaries in an Industrializing City" i *Osiris*, 2dra serien, vol. 12, *Women, Gender, and Science: New Directions*, 1997
- Lindmark, Daniel, *Pennan, plikten, prestigen och plogen: den folkliga skrivkunnetens spridning och funktion före folkskolan*, Umeå, 1994
- Lindmark, Daniel, *Reading, writing and schooling: Swedish practices of education and literacy, 1650–1880*, Umeå, 2004
- Mitch, David F., "The Impact of Subsidies to Elementary Schooling on Enrolment Rates in Nineteenth-Century England", i *The Economic History Review*, New Series, Vol. 39, No. 3, Aug., 1986
- Nilsson, Anders & Svärd, Birgitta, *Skrivkunnet på landsbygden i Skåne under tidigt 1800-tal: källmaterial och preliminära resultat*, Lund, 1993
- Nordin, Thor, *Växellundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830*, Stockholm, 1973
- Nyström, Ludvig, *Upsala ärkestifts herdaminne. N.F., fjärde delen*, Upsala, 1893
- Odden, Allan, "The Costs of Sustaining Educational Change through Comprehensive School Reform" i *The Phi Delta Kappan*, Vol. 81, No. 6, Feb., 2000
- Svensson, Peter Reinhold, *Berättelse om Bell-Lancasterska undervisningssätten; af P.R. Svensson ... Enligt kongl. uppfostrings-comitéens beslut till trycket befordrad*, Stockholm, 1819
- Wallner, Johan, *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige under perioden 1842–1861*, Lund 1938
- Redovisning och berättelser, aflemnade vid allmänna års-sammankomsten i sällskapet för vexel-undervisningens befrämjande*, Stockholm, 1823–1830

Skeptronhäften

(Skeptron Occasional Papers)

ISSN 0284-0731

1. Anna Lena Lindberg, *"Men Gud förbarme sig, hvilket Publikum!" Om konstpedagogikens rötter i Sverige*, 1987
2. Francine Muel-Dreyfus, *Folkskollärare och socialarbetare. Metodologiska kommentarer till den historiska sociologin*, 1987
3. Theresa Martinet, *En provensalsk bondkvinna och hennes män. Ett exempel på småborgerlig ackumulation*, 1987
4. Anna-Maja Johannesson, *Lärarnas villkor i de första decenniernas folkskola (1850–1880)*, 1989
5. Ronny Ambjörnsson, *The Honest and Diligent Worker*, 1991
6. Collège de France, *Förslag till framtidens utbildning*, 1992
7. Donald Broady & Boel Englund (1992), *Ulf P. Lundgrens skrifter 1966-1991. En bibliografi*, 1992
8. Eva Trotzig, *"qvinnan bär hemmets trefnad på spetsen af sin synål." Kvinnlig skolslöjd i Stockholms folkskolor decennierna runt 1900*, 1992
9. Gisèle Sapiro, *Collective biographies and the theory of "literary fields"*, 1992
10. Monique Pinçon-Charlot & Michel Pinçon, *Considérations sur l'enquête sociologique dans les beaux quartiers*, 1996
11. Barbro Andersson et al., *Recherches sur les champs de production culturelle. Travaux récent ou en cours*, 1996
12. Jesper Svenbro, *Vägra läsa, vägra skriva. Attityder till det skrivna ordet i antikens Grekland*, 1997
13. Ann-Catherine Wagner, *Les stratégies transnationales en France*, 1997
14. Sandro Campana Wadman, *Det biologiska och det sociala. Marc Augé om sjukdom och andra olyckor*, 1997
15. Donald Broady, *Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg*, 2 korr. uppl. 1998.
16. Christophe Charle, *French Universities and Intellectuals. Two Lectures*, 1998
17. Donald Broady, *Arkeologin och det symboliska kapitalet*, 2003

Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi

(Sociology of Education and Culture Research Reports)

ISSN 1103-1115

1. Donald Broady & Mikael Palme, *Högskolan som fält och studenternas livsbanor*, 1992
2. Mikael Palme, *En "trygg" uppväxtmiljö*, 1992
3. Stig Elofsson, *Vad blev barnen? Rekryteringsstudier*, 1992
4. Annika Ullman, *De plåtslagarna! De plåtslagarna!*, 1992
5. Annika Ullman, *Humaniora som personlighetsför djupning?*, 1992
6. Donald Broady, *Läsestycken för samhällsvetare*, 1994
7. Boel Englund, *Språk, argumentation och vetenskaplig verksamhet*, 1994
8. Kerstin Skog Östlin, *Fädernas kyrka i Sveriges television*, 1994
9. Mikael Palme, *Valet till gymnasiet*, 1994
10. Mikael Palme, *Gymnasieskolans sociala struktur i Stockholmsregionen före 1991 års skolreform*, 1994
11. Mikael Börjesson, *Det naturliga valet. En studie i studenters utbildningsval och livsstilar*, 1996
12. Richard Palmer, *Socio-Economic Spaces of Transnationally Connected Business Professionals*, 1996
13. Ingrid Heyman, *"...det är utbildningen som gjort att vi kommit någonstans". Studier av tre elitgymnasier med internationalisering på programmet*, 1997
14. Elisabeth Hultqvist *"Jag tycker det är för slapt". Om pedagogiken på det individuella programmet*, 1998
15. Mikael Börjesson, *Kampen om det "internationella". En kartläggning av transnationella strategier vid högskolor och universitet i Stockholm*, 1998
16. Mikael Palme, *The Meaning of School. Repetition and Drop Out in the Mozambican Primary School*, 1998.
17. Mikael Palme, *Final Report and Recommendations from the Evaluation of Teaching Materials for Lower Primary Education in Mozambique. I. General Issues*, 1998
18. Kenneth Hyltenstam & Christopher Stroud, *Final Report and Recommendations from the Evaluation of Teaching Materials for Lower Primary Education in Mozambique. II. Language Issues*, 1998
19. Wiggo Kilborn, *Final Report and Recommendations from the Evaluation of Teaching Materials for Lower Primary Education in Mozambique. III. Mathematics*, 1998
20. Ulla Alfredsson & Calisto Linha, *Where God lives. Introduction to a Study of the Independent Protestant Churches in the Maputo Area*, 1998
21. Kenneth Hyltenstam & Christopher Stroud, *Proposals for Revised Language Curricula for Mozambican Primary Schools. A Discussion Document*, 1998
22. Donald Broady et al, *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920. Forskningsplan*, 1998

23. Ulf Borelius, *Habitus och religionstillhörighet i Peru*, 1998
24. Ulf Borelius, *Tillit och habitus*, 1998
25. Kerstin Sund-Tidholm, *Internationalisering vid gymnasieskolans omvårdnadsprogram. En intervjustudie*, 1998
26. Mikael Börjesson, *An Introduction to Manuel Castells' The Information Age*, 1999
27. Donald Broady, Mats B. Andersson, Mikael Börjesson, Jonas Gustafsson, Elisabeth Hultqvist & Mikael Palme, *Skolan under 1990-talet. Sociala förutsättningar och utbildningsstrategier*, 2000
28. Donald Broady, *Studier av högskolan och gymnasieskolan som fält. Forskningsprogram 2002–2004*, 2001.
29. Esbjörn Larsson, *Inventering av utbildningshistorisk forskning vid svenska lärosäten*, 2003
30. Mikael Börjesson, *Det svenska högskolefältet och lärarutbildningarna*, 2003
31. Ulf Borelius, *Källkritik och befrielseologi. Ett bidrag till forskningen kring befrielseologins uppkomst*, 2004
32. Mikael Börjesson, *Gymnasieskolans sociala struktur och sociala gruppers utbildningsstrategier. Tendenser på nationell nivå 1997–2001*, 2004
33. Ingrid Nordqvist & Monica Langerth Zetterman, *Gymnasieskolan som konkurrensfält. Ett regionalt perspektiv – Gävleborgs län*, 2004
34. Ida Lidegran, *Uppsala – en akademiskt dominerad gymnasieskola*, 2 uppl. 2006
35. Mikael Börjesson, *Högre utbildning och nationell härkomst. Exemplet Södertörns högskola*, 2004
36. Mattias Eriksson, *Sociologisk atlas över Stockholm*, 2005
37. Mikael Börjesson, *Transnationella utbildningsstrategier vid svenska lärosäten och bland svenska studenter i Paris och New York*, 2005
38. Esbjörn Larsson, *Det svenska utbildningssystemets födelse. Olika perspektiv på den svenska läroverksutbildningens utveckling under 1800-talet*, 2006
39. Donald Broady, Mikael Börjesson, Emil Bertilsson, Gergei Farkas, Märit Gunneriusson Karlström, Esbjörn Larsson, Ida Lidegran & Ingrid Nordqvist, *Utvärdering av Rekryteringsdelegationen*, 2 rev. uppl. 2006
40. Elisabeth Hultqvist & Mikael Palme, "Om de kunde ge en mall". *En studie av lärarstudenternas möte med lärarutbildningen*, 2006
41. Monica Langerth Zetterman, *Kvinnors mötesplatser och sociala och kulturella tillgångar kring sekelskiftet 1900. Beskrivning av prosopografiskt material inom projektet Formering för offentlighet*, 2006
42. Emil Bertilsson, *Lärarna på skolans kungsväg. Om det naturvetenskapliga programmet på några gymnasier i Uppsala*, 2007
43. Håkan Forsberg, *En skola i tiden. Rosendalsgymnasiets etablering bland Uppsalas gymnasieskolor*, 2008
44. Andreas Melldahl, *Västerled tur och retur. Del 1: Utbildning och ekonomi. En ekonomihistorisk studie av Sverige-Amerika Stiftelsens stipendieverksamhet 1919–2006*, 2008
45. Emil Bertilsson, Mikael Börjesson & Donald Broady, *Lärarstudenter. Utbildningsmeriter och social bakgrund 1977–2007*, 2008
46. Mikael Palme, *Personlighetsutveckling och målrationalitet. Kulturellt kapital i Stockholms gymnasieskolor på 2000-talet*, 2008
47. Emil Bertilsson, Mikael Börjesson & Donald Broady, *Männen flyr fältet. Könsmönster i rekryteringen till svenska lärarutbildningar 1977–2007*, 2009
48. Emil Bertilsson, *Språkens konjunkturen. Del 1: De moderna språken i grund- och gymnasieskolan*, 2010.
49. Alexander Ekelund, *Julia Kristevas genomslag i Sverige – fransk feminism som symbolisk tillgång i litteraturkritikens fält*, 2011
50. Esbjörn Larsson, *Ekonomiska förutsättningar för pedagogisk förändring. Kostnaderna i samband med växelundervisningens införande i Sverige under 1820-talet*, 2011
51. Andreas Åkerlund, *Från föreningsverksamhet till statligt intresse. Utlandsriktad utbildnings- och kulturpolitik ca 1880–1945. En översikt*, 2012